

**DE IDEOLOGIE VAN
EEN STADSREGERING**

Het
18e-eeuwse
allegorische
decoratie-
programma
van het
Goese
stadhuis

Heemkundige Kring De Bevelanden

J. G. LAMOREE, C. SALOMONS, A. S. FRIS EN J. B. BEDAUX

DE IDEOLOGIE VAN EEN
STADSREGERING*HET 18E-EEUWSE ALLEGORISCHE DECORATIEPROGRAMMA
VAN HET GOESE STADHUIS

Tussen 1771 en 1774 onderging het gotische stadhuis van Goes een omvangrijke face-lift. Gevel en interieur werden aangepast aan de toenmalige eisen van functionaliteit en opgeluisterd met een rococo-versiering. De vierschaar viel bij deze operatie de rijkste aankleding te beurt. Het allegorisch decoratieprogramma ervan met grisailles en stucwerk gaf de Goese magistraat een ethisch en esthetisch steuntje in de rug. In dit artikel staat de iconografie van deze vierschaardecoratie centraal. Tevens zal de relatie van dit programma met dat van andere stadhuisen worden getraceerd, met name enkele thema's in de stadhuisversiering van Middelburg en Amsterdam. Tenslotte wordt er kort ingegaan op de verhouding tussen de concepten van het vierschaarprogramma en de rechtspraktijk alsmede de ideeën over recht en gezag die in het laatste kwart van de 18e eeuw de ronde deden.

In 1771 werd een begin gemaakt met de noodzakelijke reparatie van het stadhuis te Goes, een gotisch gebouw dat werd opgetrokken in de tweede helft van de 15e eeuw.¹ Deze restauratie werd ingegeven door de deplorabele toestand waarin het stadhuis verkeerde, zoals blijkt uit de woorden waarmee burgemeester Van de

Spiegel in 1770 de jammerlijke staat van gebouwen en financiën van de Zeeuwse stad schetste: '... edog dat H. Ed. Agtb. wel, in 't generaal, met waarheid willen zeggen dat deze Stad sedert eenige Jaaren zoodanig ten agteren geraakt is in hare Finantien, dat men niet dan met vreeze aan de gevolgen denken kan, terwijl hare Lasten niet staan te verminderen, dat sommige van hare publyke gebouwen, insonderheid het Stadhuis, met geen reparatie meer kunnen aan een gehouden worden, maar, zoo men de zelve niet in een pijnhoop wil laten vallen, voor een groot gedeelte zal moeten vernieuwd worden, ...'.²

HET GOTISCHE STADHUIS

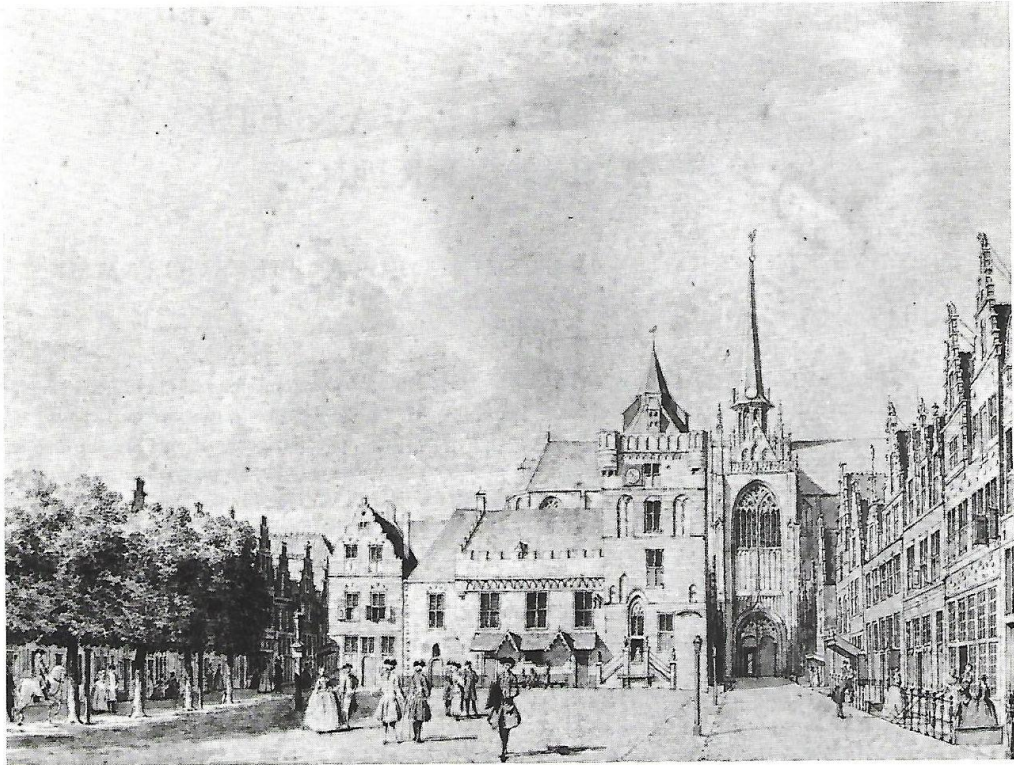
Een 18e-eeuwse tekening van het oude raadhuis (afb. 1) illustreert duidelijk dat het oorspronkelijke gebouw uitgroeide tot een complex dat uiteindelijk de zuidelijke bebouwing van de Grote Markt, tussen Korte en Lange Kerkstraat volledig besloeg.³ Gezien van west naar oost bestond het uit een forse gotische toren, het

* Het onderzoek voor het hier gepubliceerde artikel werd verricht in het kader van een tweetal doctoraal werkcolleges onder leiding van drs. J. B. Bedaux en maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de subfaculteit Kunstgeschiedenis en Archeologie van de Vrije Universiteit. Zonder financiële steun van de Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds zou dit onderzoek niet mogelijk zijn geweest. Dank gaat verder uit naar de heer F. H. de Klerk, medewerker van het gemeentearchief te Goes.

¹ Gemeentearchief Goes (afgekort GA Goes), 'Resoluties van burgemeesters en schepenen ...', inv.nr. 34, f. 260v. Inventarisnummers van het gemeentearchief te Goes zijn steeds overgenomen uit H. Uil, *Inventaris van het archief van de stad Goes (1267) 1449-1851 (1927)*, z. pl. 198o.

² GA Goes, o.c. (n.1), f. 229v. Vgl. F. van Dijk, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel, raad en burgemeester van Goes: de leerjaren van een staatsman*, Assen 1963, 108.

³ Afbeeldingen van het oude stadhuis zijn te vinden in: a M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland*, Middelburg 1696, tussen 528 en 529. Op deze prent vormen de muurankers van het bodehuis het jaartal 1587, dat waarschijnlijk het jaar van de bouw is. b *Heden-daagsche historie, of tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, 23 vols., Amsterdam 1739-1803, vol. xx, t.o. 46, gravure naar een tekening van L. C. Pronk. c GA Goes, 'Historisch Topografische Atlas': 1 nr. 1300, aquarel en pen, toegeschreven aan L. C. Pronk, h. 30 × br. 39,2 cm. 2 nr. 430, gravure, h. 11,2 × br. 16,5 cm.

Afb. 1. L. C. Pronk, het oude stadhuis te Goes. Gewassen tekening. GA Goes (foto Monumentenzorg).

trotse symbool van de verworven stedelijke autonomie; een gevel met drie kruiskozijnen, opgeluisterd door een gevlochten boogfries en een borstwering met kantelen; een kleine aanbouw met één kruisvenster en een woonhuis.⁴ Talloze belangwekkende aantekenin-

gen over dit oude stadhuis zijn te vinden in een ongepubliceerde beschrijving van Goes en haar geschiedenis, die na 1733 is geschreven door de plaatselijke notabel Cornelis Keetlaer (1690-1764).⁵ Het manuscript maakt bijvoorbeeld melding van de merkwaardige ge-

⁴ 'Afbeclding, van het Gruwzaam Oproer, ..., op den 30 Januarij, 1787'; anachronistisch stadhuis overgenomen van de tekening van Pronk. *d* GA Goes, 'Ontwerptekeningen voor de verbouwing en verfraaiing van het stadhuis ...', inv. nr. 1810, anonieme tekening, zonder het woonhuis aan de oostzijde van het complex, h. 65,1 × br. 82,3 cm. Voor de rechtshanden die op deze tekening boven de luifel zijn te zien, zie J. Schimmer, 'Een merkwaardig rechtsgebruik, Middeleeuwse Gerechtshanden', *Spiegel Historiaal* 9 (1974) nr. 5, 295, afb. 2. Vergelijk ook R. A. S. Piccardt, *Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes*, Schiedam 1979 (ed. princ. 1864), 19. *e* Monumentenzorg, Zeist, gewassen pentekening, toegeschreven aan L. C. Pronk, h. 14,8 × br. 20 cm.

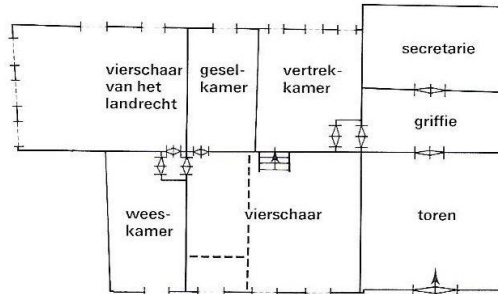
⁴ Over het weerbare karakter van zo'n borstwering, vlg. J. C.

Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidse stadhuis*, Leiden (1916), 18. Het huis aan de oostzijde was op de begane grond bestemd als woonhuis voor de oudste der stadsheden. Op de eerste verdieping was de vierschaar van het landrecht, die in directe verbinding stond met de rest van het stadhuis; GA Goes, 'Handschriften Keetlaer', voorlopig inv. nr. 856, hs.nr. 11, hoofdstuk 9: 'van het stadhuis', (niet genummerd); vlg. ook n.5.

⁵ GA Goes, 'Handschriften Keetlaer', o.c. (n.4). In het manuscript staat het jaartal 1733 vermeld. Gezien de sterfdatum van Cornelis Keetlaer (1764) zal het handschrift tussen 1733 en 1764 zijn ontstaan. De toeschrijving aan Cornelis Keetlaer is van predikant-archivaris R. A. S. Piccardt, zie idem, o.c. (n.3), 197. In 1773 berustte het hs. bij burgemeester François Nicolaas Keetlaer

woonte op kosten van de stad een arend bij het raadhuis te houden, een gebruik dat bij optekening overigens al enige tijd was afgeschaft. Keetlaer interpreteert dit gebruik als een iconoloog avant la lettre, door zijn visie te onderbouwen met een embleem van Alciatus: 'den *Arent* dog, aloude koning onder de vogelen, gelijk de Leeuw onder de viervoetige dieren, en daerom bij de Heidenen aen den oppersten Godt Jupiter toegewijdt, is wegens zijne onvermoejde Snelheit, hemel hooge vlugte en moedigheid, gepaert met eene zonderlinge zorg voor nest en jongen, een gepast zinnebeeld van de Wakkerheit, dapperheit en voorzorge voort gemeen eene Stads Regeeringe ten hoogste passende en betaemelijk'.⁶

Het eigenlijke belang van Keetlaers manuscript ligt in de gedetailleerde beschrijving van het interieur van het oude stadhuis, waarvan geen afbeeldingen bekend zijn. Hierdoor wordt het mogelijk de omvang van de 18-eeuwse verbouwing te schatten. Na het binnentreden door de toegang in de toren kwam men in een vierkant vertrek, waaruit men links, via enige stenen treden de vierschaar kon binnegaan (afb. 2). In de toren bevonden zich op de eerste verdieping een civiele gevangenis voor hen die zich schuldig hadden gemaakt aan kleinere vergrijpen en op de tweede een gevangenis voor zware misdadigers.⁷ De vierschaar, de belangrijkste ruimte in het stadhuis, was een lang-

Afb. 2. Plattegrond van het Goese stadhuis voor de restauratie van 1771-1774. Reconstructie aan de hand van het Keetlaer-manuscript.

werpige kamer die met drie vensters uitzag op de Grote Markt.⁸ Uit een van deze vensters werden de 'publicatien van placcaeten van de Heeren Staeten van Zeelant ofde ordonnantien en andere bekendmakingen ...' aan het volk voorgelezen door een secretaris. Over de indeling van de vierschaar meldt Keetlaer dat een derde van het vertrek door een hek werd gescheiden van de overige ruimte (afb. 2). Het kleinste deel, gelegen aan de oostzijde, was bestemd voor de 'Heeren van Regeering', die daar hun zitplaatsen hadden. Vanachter het hek konden het publiek en de 'procureurs klerken' de rechtszitting volgen.⁹ Aan de schouw, die zich binnen het afgeperkte gedeelte bevond, hing een ge-

(1722-1793), zoon van voornoemde Cornelis. Zijn andere zoon, Dignus Cornelis (1733-1794), was stadsdirecteur tijdens de verbouwing van het stadhuis.

6 A. Alciati, (*Emblematum liber*), Augsburg 1531, nr. 33. In dit verband haalt Keetlaer het verhaal aan dat men in 1477 een jonge leeuw naar Haarlem stuurde vanwege betoonde dapperheid. 'Twas billijk dat men ons te deeser tyt en stonden Een jongen Sterken Leeuw uit Spanjen heeft gezonden om onzen Leeuwenmoet die nergens voor en beeft Die hier in onze Stadt vier jaeren heeft geleeft'. Zie GA Goes, 'Handschriften Keetlaer', o.c. (n.4). In *Zeelands Cronyk Almanach*, 15 vols., Middelburg 1780-1785, vol. v (J. Dane red.), 525-526, wordt het houden van arenden bij het Middelburgse stadhuis in verband gebracht met het wapenschild van die stad. Zie voor de rekeningen van het onderhoud van de vogels: H. M. Kesteloo, *De stadsrekeningen van Middelburg*, Middelburg 1902, vol. VIII, 92. Voor de interpretatie dat arenden werden gebruikt voor het keuren van vlees bestaat geen enkele aanwijzing. Op 27 april 1625 overleed de Goese arend. Daarna wordt in de stadsrekeningen geen melding meer gemaakt van het onderhoud van een arend van stadswege. GA Goes, inv.nr. 783. Voor de behoefte aan levende symbolen bij stadhuizen, zie J. C. Overvoorde, o.c. (n.4), 8, 25-26 en J. Paul, *Die Mittelalterlichen Kommunalpaläste in Italien* (diss. Freiburg), Keulen 1963, 117.

7 GA Goes, o.c. (n.4): 'Als men binnen gekomen is, heeft men aan de linkerkant den opgang langs eenige Steene trappen met eene ijzere baluster bezet, nae de *Vierschaar* en aen de regheant, over de voordeur in den hoek, die nae de *Griffie* en *Secretarie* is gaende, in dit vierkant vertrek of voorhuis *den tooren* genoemd Den tooren heeft boven deze eerste verdieping jegenwoordig nog drie andere, de eerste dienende tot een civile gevangenis, en die van geringere misdaedigen, de *wakers-kamer* genoemd; de tweede wort gebruikt voor swaerder en crimineele gevangens, ...'.

8 Ibid.: '... wanneer men de stenen trap naar de vierschaar opgaat komt men in eene ruime langwerpige vierkante kamer, met drie kruiskosijnen haer uitzigt hebbende op de groote markt; en waer uit de publicatien van placcaeten van de Heeren Staeten van Zeelant ofde ordonnantien en andere bekendmakingen van Stadtsmagistraet aen de burgerij ten overstaen der Regeeringe door een van Stadts Secretarissen den volke worden voorgelezen en bekendgemaakt'.

9 Ibid.: 'Omtrent een derde van dit vertrek is aen het cinde met een baluster afgeschooten: binnen welke de Heeren van Regeeringe hunne zitplaetzen hebben, blijvende de overige twee derde parten voor de toehoorders en procureurs klerken: binnen het afschietzel tegen over de glazen staet twee à drie trappen opgaende eene langwerpig vierkante tafel, waeraen den Balliu en Regeerende

schilderd *Laatste Oordeel* uit 1533 dat door Keetlaer wordt betiteld als een 'grooten fraey stuk schilderye'. In 1864, toen dit schilderij in de Goese stadsschuur hing, was de toenmalige stadsarchivaris R. A. S. Piccardt een andere mening toegedaan. Hij vond het '... eene daad van verstand en van goeden smaak (dat) dit (kunst?)stuk (sic) werd verwijderd en aan het oog van het algemeen onttrokken'. Dat het *Laatste Oordeel* uiteindelijk verloren is gegaan, zal, gezien bovenstaande uitlating van de archivaris, wel geen verbazing wekken.¹⁰ De decoratie van de vierschaar werd gecompliceerd door een borstbeeld van keizer Karel v, toegelicht en 1540 gedateerd door een chronogram, en een afbeelding van een vliegende arend met een banderol

Burgemeesters hunne plaetzen hebben, rontom van binnen het zelve baluster is de plaats voor de Schepenen; in het midden der opening staet mede diergelijk een tafel, hieraen zitten den Pentonaris Honorair of outburgemeester en de twee Stadt Secretarissen: tegens de glaes-raemen zijn de banken voor de advocaeten en Procureurs voor dezen geregte postuleerende, mede met diergelijk eene baluster of hek van de vierschaar afgesloten'. Uit deze beschrijving is globaal op te maken hoe precies de opstelling van de verschillende functionarissen was. Ze illustreert in ieder geval duidelijk dat iedereen in de vierschaar tijdens het proces zijn vaste plaats had.

¹⁰ Ibid.: 'Boven de Schoorsteen die binnen deze afschuttinge staat, hangt een grooten fraey stuk Schilderije verbeeldende het laetste algemeene oordeel, hebbende dit op en omschrift: *Haet u voor mesbruken Suster en Broedere|Slaet noch injurieert vader of moedere|Of te anders ghij suldt correctie ontfaen|Gelijck Pieter Yemans sone heeft gedaen|anno 1533*. Het stuk is uitvoerig geschildert en vol beelden, waer in men het vergenoegen en de blijtschap in die geene die ter regterhand staen, gelijk ook de wanhoop en den angst der geener die ter linkerhand gewesen, en door leelijk verbeelde Duivelen vast ter helle gesleept en gedreeven worden, zien kan, en op het levendigste zijn afgemaeyt ...' R. A. S. Piccardt, o.c. (n.3), 20 en idem: Ingezonden stuk in de *Goese Courant*, 22 december 1887. Daar zegt Piccardt over dit werk: 'Men zou die ook bezwaarlijk in onze dagen weder in de raadzaal hebben kunnen ophangen, deels omdat het onderwerp meer met de bestemming van de vierschaar overeenkwam, deels omdat de bewerking van dien aard was, dat menigeen, na een vluchtigen blik, de oogen zou hebben dichtgeknepen'.

¹¹ GA Goes, o.c. (n. 4): 'Naest de Schoorsteen ter regterhand heeft men het borst beel van Keizer Karel, en daer onder dit twee regelij tijtvers, slegt genoeg en nae den trant dier tijt uitleverende het jaer 1540. Wanneer dien vorst in de maent van Julij deze Stadt met zijne ... tegenwoordigheit vereerde: dus luit het: *Wie sagh oo|It Meerdere binnen den goe|Chen WIICke|dan CaroLV's den ke|Llere Van Landen r|IICke*. van welke de ... tal-letters dit jaer zullen uitmaeken.' Keetlaer vervolgt zijn tekst: 'Boven de deur hangt een vliegende arend verbeeldende Skeizers wapen, op een geslingert en omgerolt blat in zijn bek voerende deze zinspreuk, waerdig in alle regtkameren geleezen te worden: *audi alteram partem*'. Deze spreuk kan als obligaat beschouwd worden in Ne-

in de bek waarop geschreven stond 'audi alteram partem', volgens Keetlaer een spreuk 'waerdig in alle regtkameren geleezen te worden' en enige landkaarten.¹¹

Andere belangrijke vertrekken in het oude stadhuis waren de griffie en de secretarie, beide gelegen achter de toren en met uitzicht op de Korte Kerkstraat; de vertrek-kamer en de geselkamer, die te zamen de lengte van de vierschaar besloegen; de weeskamer en de vierschaar van het landrecht op de eerste verdieping van het woonhuis (afb. 2). Vanuit de vertrek-kamer, die volgens Keetlaer diende tot het '... besoigneeren van Commissarissen uit de Regeeringe' kon men via een trapje in de vierschaar afdalen.¹² De geselkamer diende voor de executie van geringe misdadigers, die

derlandse stadhuizen. Keetlaer vervolgt: 'Voorts is deze kamer verciert met eenige oude lantkaerten, en daeronder eene zeer nette en accurate van het geheele *Eilant van Zuidbevelant ...*'. Ook in andere vierscharen kwamen landkaarten als decoratie voor, bijvoorbeeld in die van Delft. Deze kaarten, omvat door fraai gesneden lijsten met allerlei rechtsattributen, bevinden zich nu in de collectie van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Vgl. D. van Bleyswyck, *Beschryvinge der stad Delft*, 2 vols., Delft 1667, vol. II 864.

¹² GA Goes, o.c. (n. 4): 'Ter Vierschaer weder aftredende gaen wij langs dezelve weg wederom onder den toorn of door het voorportael in den hoek ter linkerzijde van de Schoorsteen langs eenige steene trappen de Griffie op: deze is geschikt tot gebruik van den *Oppe-* en *ondergriffier* die er de nodige registratie verrijgen en hunne zitplaetzen hebben, afgeschooten van de plaetze voor de Procureurs en andere die aldaer iets te verrigten hebben. Door dit eerste vertrek gaet men in een tweede te weeten de *Secretarie* wat grooter als de voorgaende en voor de *Secretarissen* geordineert beide hun uitzigt hebbende in de korte-kerkstraat en na de Beurs en Balans. In deze twee comptoiren vint men Stadtsboeken, Registers en papieren in een nette ordre rontom dezelve geplaeft of in kassen bewaert. Uit deze laetste wederom terug komende gaet men over de eerste en door een portaal nae een zeer ruime lankwerpig vierkante *Vertrek-kamer*, tot het besoigneeren van Commissarissen uit de Regeeringe geschikt, uit dit vertrek kan men wederom door eene andere deur eenige trappen nederwaerts in de *vierschaer* afkomen regt in het midden der zelve tegenover het middelste glas-raem. Deze kamer is ruim half zo groot als die tot de Vierschaer gebruikt wort hebbende mede drie kruiskosijnen tegens over en boven de huizen agter het Stadt huis zijn ligt scheppende'. Ook in andere stadhuizen kwamen z.g. 'vertrek-kamers' voor. In het stadhuis van Zierikzee had de vertrek-kamer evenals in Goes verschillende functies. In Den Haag sprak men van de 'Schepenen-vertrek-kamer', waar de schepenen zich voor onderling beraad konden terugtrekken tijdens rechtszittingen. Zie J. C. Herpel, *Het oude raadhuys van 's-Gravenhage*, Den Haag 1975, 404-405; C. Postma, *Zierikzee en zijn stadhuys*, Zierikzee z.j. 44,47. Zie voor de betekenis van het woord E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 11 vols., Den Haag en Leiden 1885-1952, vol. IX, col. 169.

wel lijfstraf maar geen openbaar schandaal hadden verdiend en ook uit deze kamer kon men de vierschaar betreden.¹³ Aan de voorzijde van het gebouw bevond zich de weeskamer, die met een ‘... steene verwulfsel ...’ was overdekt; een ruimte die tot heden intact is gebleven. Keetlaer brengt dit gewelf in verband met de functie van deze ruimte als voor-reformatorische ‘Capelle of Bidtplaats’ waarin de ‘... Heeren van Regeeringe voor het aenvangen hunner vergadering en besoignes haer goddiest pleegen te verrigten en voor hen de misse gedaen wiert’.¹⁴

DE MELIORATIE VAN HET STADHUIS
(1771-1774)

In mei 1770 worden de beide stadsdirecteuren en zwagers D. C. Keetlaer en L. P. van de Spiegel, die later als raadpensionaris in de landspolitiek van zich zal doen spreken, en hun collega J. Isebree belast met de opdracht een ‘... beraminge en bestek ...’ te maken voor de verbouwing van het verkrotte stadhuis. Zij pakken de kwestie voortvarend aan, want in de loop van het jaar worden de onder hun supervisie ontstane ontwerpen, alsmede een plan om de kosten te financieren, die

werden geraamd op de aanzienlijke som van 4.000 pond Vlaams, goedgekeurd. Het startsein voor de restauratie wordt op 16 juni 1771 gegeven, wanneer de zonen van Keetlaer en Van de Spiegel de eerste steen leggen.¹⁵

Hoewel het aanzien van het 18e-eeuwse stadhuis aanmerkelijk verschilt van zijn middeleeuwse voorganger, betekende de verbouwing wat de gevel betreft niet veel meer dan een tot eenheid brengen van de bestaande afzonderlijke gebouwen (afb. 3). De toren werd voorzien van een modieuze koepel met lantaarn, terwijl als detonerende elementen de gotische vensters en het boogfries behouden bleven, waarschijnlijk als reminiscentie aan de ouderdom en de daaruit voortvloeiende reputatie van de stad. De middenpartij werd verhoogd en voorzien van 18e-eeuwse schuiframen op de eerste en tweede verdieping, terwijl op de begane grond deuren met rondbogen werden aangebracht. De middengevel werd bekroond met een balustrade en het stadswapen van Goes, dat heel toepasselijk wordt geflankeerd door de personificaties van Prudentia en Justitia. Deze beeldengroep van de Middelburgse steenhouwer Henderik van Diest, aan wie ook het ontwerp (afb. 4) kan worden toegeschreven,¹⁶ bestaat uit dezelfde componenten als de bekroning van de 18e-eeuwse

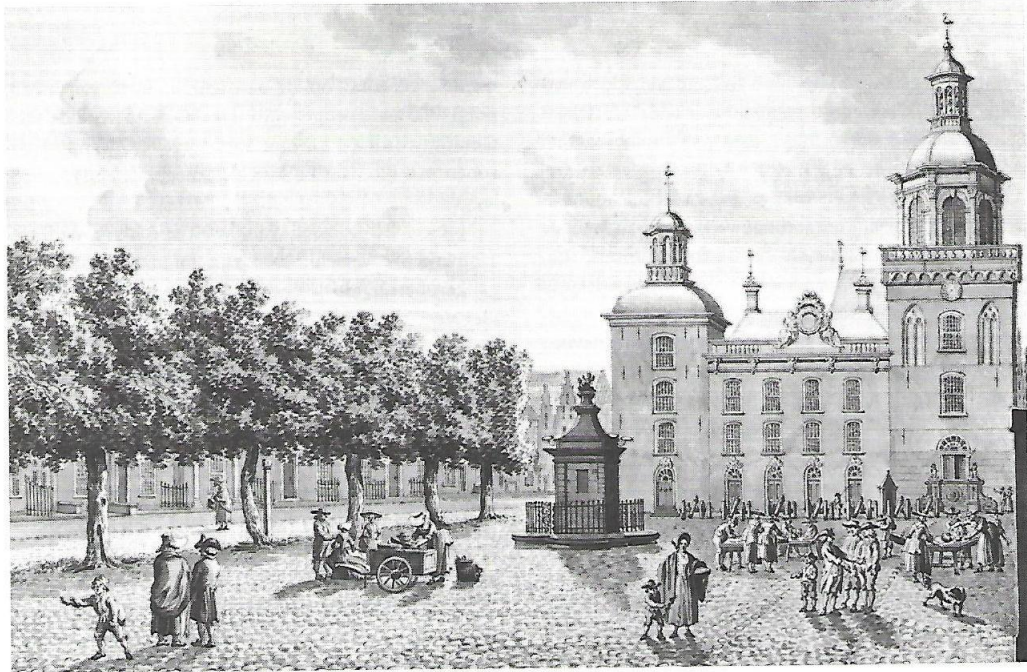
13 GA Goes, o.c. (n. 4): ‘Door deze kamer (vertrek-kamer) komt men in een andere veel kleinder waerin de executie over geringere misdadigen, die wel lijfstraffe dog geen openbaer schandael verdient hebben, ten bij wesen en overstaen van de Heeren van den Gerechte, gemeenlijk met eene *geeseling*, gelijk men het noemt *onder de Schoorsteen* gesch(jedde) waervan dit vertrek de naem *geesel-kamer* draegt. Ook vont men in voorige tijden daer de *pijn-bank* waerdoor halsterrige misdadigen tot bekentnisse van hunne begaene feiten gebragt worden’.

14 Ibid., ‘Wanneer men nae de vierschaar aftreet heeft men ter rechterhand een portaal waerdoor men komt (vanuit de geselkamer) in een bijna vierkant vertrek geheel met een Steene verwulfsel overdekt, en waerin voor dezen de *weeskamer* pleeg gehouden te worden, dog welk collegie jegenwoordig in dezelve kamer ook tot de vierschaer gebruikt hunne vergaeding en bijeenkomst houden. (...) Deze weeskamer ‘met een steene verwulfsel van boven koepelsgewijze gedekt: komt ons door deze en andere omstandigheden voor dat voor dezen voor de Reformatie en geduurende de (sic!) Dat de Roomsche plegtigheden hier nog stantgreespen, mede gediend heeft tot een *Capelle of Bidtplaats* waerin de Heeren van de Regeeringe voor het aenvangen hunner vergaedering en besoignes haer godtsdienst pleegen te verrigten en voor hen de misse gedaen wiert welk gebruik na de kerkhervorming afgeschaf en in een gebet tgeen door den Secretaris geleezen wiert, waervan het Formulier nog alhier te vinden is, verandert is’. Deze opmerking wordt door Keetlaer rijk van

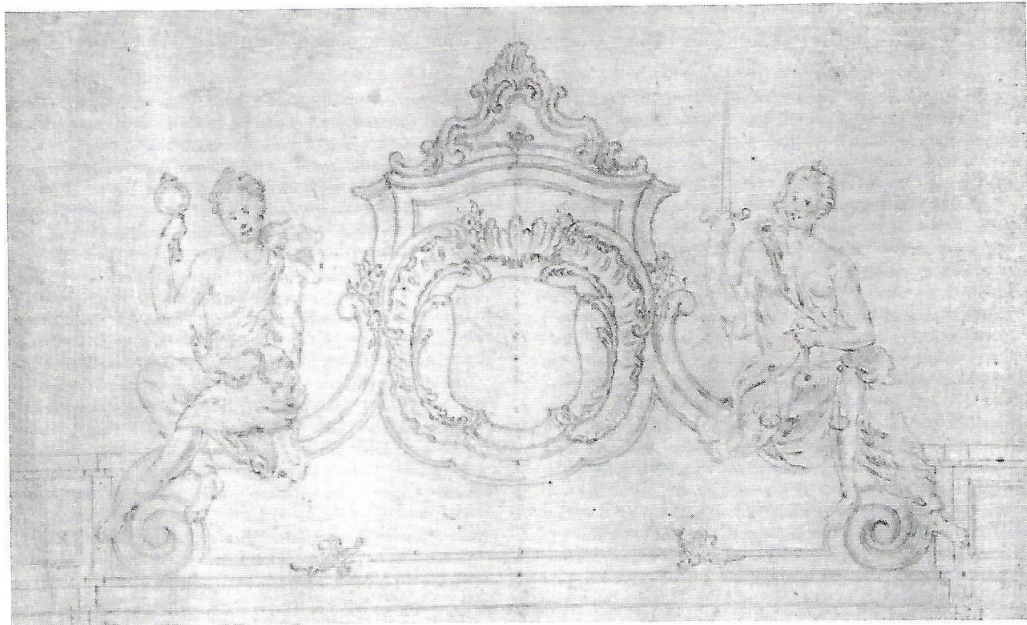
glossen voorzien. Hij noemt de bidkapellen van ‘s-Gravenzande, een kapel aan St. Ivo gewijd bij het hof van Holland, en een Capella Senatoria in de Buurkerk te Utrecht.

15 Voor de besluitvorming en financiering van het melioratieproject, zie GA Goes, o.c. (n. 1), f.260v; GA Goes, o.c. (n. 1), inv.nr. 35, f.17v-18r, f.18v-19r, f.163r. Vgl. F. van Dijk, o.c. (n. 2), 108--115. Uit GA Goes, ‘Memoriaal van de directeuren van de stad Goes’, Archief Stadermann, inv.nr. 98, (niet genummerd), blijkt dat Van de Spiegel in zijn functie van stadsdirecteur opereerde van 1768 tot 1780 en Isebree van 1759 tot 1778; bij Keetlaer staan geen data vermeld, maar uit de *Naamwyzer der stad Goes, ... voor den jaare 1776*, Goes z.j., blijkt dat hij tegelijk met Van de Spiegel in de functie van stadsdirecteur werd benoemd en dus ook bij de stadhuisverbouwing betrokken was. Uit de aanzienlijke bedragen die Boudewijn Kramer als ‘choffer’ of architect van de stad van het Goese bestuur in die tijd ontving, kan worden opgemaakt dat deze als uitvoerder bij de stadhuisverbouwing was betrokken, zie GA Goes, ‘Rekeningen van ontvangsten en uitgaven door de administrerende rentmeesters’, inv.nr. 919-922. Voor de rol van Henderik van Diest, zie n.16.

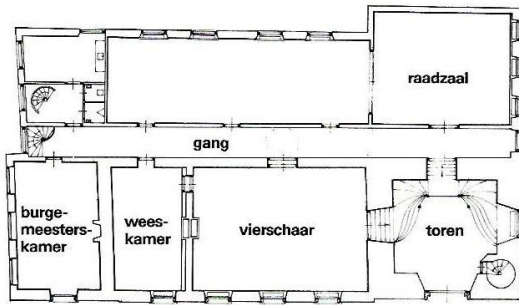
16 De Middelburgse beeld- en steenhouwer Henderik van Diest leverde een belangrijk aandeel in de verbouwing van het stadhuis, zie GA Goes, ‘Stukken betreffende de werkzaamheden en leveranties verricht en gedaan door Henderik van Diest, ...’, inv.nr. 1811. Uit deze archiefstukken blijkt o.a. dat Van Diest het niet eens was met de door Boudewijn Kramer uitgevoerde

Afb. 3. A. Bulhuis, het Goese stadhuis na de restauratie van 1771-1774. Gewassen tekening, 1793. GA Goes (foto Monumentenzorg).

Afb. 4. H. van Diest (toegeschreven), ontwerp tekening voor de beeldengroep op de gevel van het stadhuis. GA Goes (foto Monumentenzorg).

Afb. 5. Plattegrond van het Goese stadhuis na de restauratie van 1771-1774.

vleugel van het Haagse stadhuis.¹⁷ De sierende top werd daar in 1734 vervaardigd door Jan Baptist Xavery en is eveneens opgebouwd uit het stadswapen en de voor rechtspraak en bestuur blijkens contemporaine bronnen zo essentiële deugden. Ter illustratie hiervan een zinsnede uit de nieuwjaarsrede uit 1776 van de toenmalige burgemeester van Goes, L. P. van de Spiegel: '... de Voorzichtigheid geeve ons de beste maatregelen aan de hand. De Rechtvaardigheid wikke en weege dezelve in een onzydige Weegschaal.'¹⁸ Het woonhuis aan de oostzijde werd verbouwd tot een paviljoen als accent tegenover de toren zonder daarmee te concurreren. Tenslotte markeren twee gebeeldhouwde gesels, een wetboek, een roede van justitie en een roer de

dakconstructie, die niet volgens tekening gemaakt zou zijn. In overleg met de stadsdirecteuren leverde Van Diest een verbeterde versie, omdat Kramer weigerde zijn fout te herstellen. De volgende niet gesigneerde tekeningen van het exterieur kunnen gezien zijn functie bij de melioratie van het stadhuis aan Van Diest worden toegeschreven: GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810: ontwerp-tekening voor de beeldengroep op de gevel, potlood, h. 15,8 × br. 20 cm; ontwerp-tekening voor het bordes met balustrade, potlood, h. 46,8 × br. 35 cm; vier ontwerpen voor het paviljoen met verschillende oplossingen voor de deurpartij e.d., inkt, alle ca. h. 66 × br. 21 cm; ontwerp-tekening voor de lantaarn op het paviljoen, inkt, h. 27,4 × br. 17,8 cm; ontwerp-tekening voor de gevel, inkt, h. 33,8 × br. 62 cm; ontwerp-tekening voor de bekroning van de toren, potlood en inkt, gewassen, h. 78,3 × br. 25,3 cm; vgl. n. 20 voor wat betreft de tekeningen van het interieur.

17 J. C. Herpel, o.c. (n. 12), 373; afb. 331, 335, 336. Het beeldhouw-werk is gesigneerd en gedateerd: 'B: Xavery: F: 1734'.

18 GA Goes, 'Nieuwjaarstoelpraken van mr. L. P. van de Spiegel, gehouden in de raad', inv.nr. 187, 1776. Deze combinatie komt zeer veel bij de stadhuisdecoraties voor, o.a. in de vierscharen van Amsterdam en Breda. N.a.v. de inwijding van het Amster-

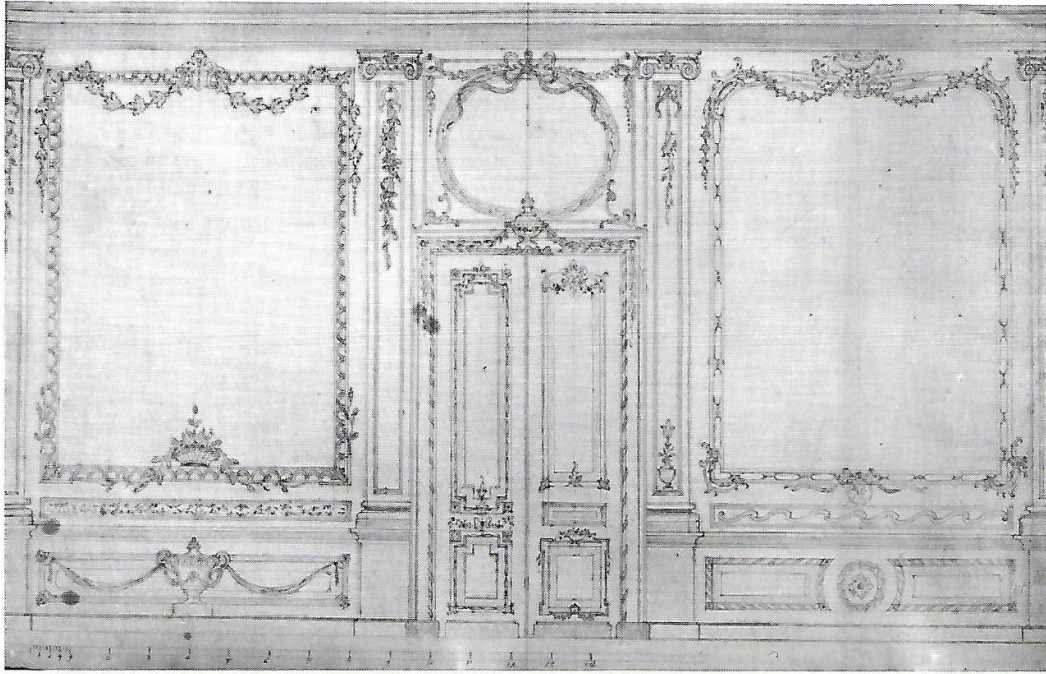
plaats waar destijds openbare lijfstraffen werden uitgevoerd.¹⁹

In het interieur kwam in de oude, hokkerige distributie lucht door een brede gang – parallel aan de voor-gevel – die de kamerschikking op de bel-etage in tweeën splitst (afb. 5). De plattegrond van deze verdieping, alsmede de hoogteverschillen tussen de kamers onderling ondergingen geen ingrijpende veranderingen. Wat de decoratie betreft viel de vierschaar de rijkste aankleding te beurt. Daarmee werd dit vertrek het meest representatieve en het deed om die reden soms ook als ontvangstruimte en vergaderplaats dienst. In Goes zijn nog een viertal ontwerp-tekeningen bewaard gebleven voor de wanddecoratie van de vierschaar (afb. 6), waar met een overigens weinig stijlzuivere hand de Lodewijk XVI-vormtaal is nagestreefd.²⁰ De uitgevoerde uitmontering toont echter aan dat de notabelen van het Zeeuwse stadje rond 1770 niet kozen voor deze laatste nouveauté op het gebied van de interieurversiering, maar voor de al langer in zwang zijnde rococo (afb. 7). De wandbekleding van de vierschaar bestaat uit een eenvoudige betimmering; een lage lambris, waarboven decoratieve pilasterpanelen de wand op regelmatige wijze geleden in vlakken met houten paneelvullingen. Drie grisailles zijn aangebracht op plaatsen, die in dit interieurtype obligaats zijn: twee als dessus-de-porte en één als schoorsteenstuk. Zij werden vervaardigd door de in die streken populaire Antwerp-

damse stadhuis dichte Vondel over deze deugden, dat 'Want alle vierschaer doolt, die dit paer zustren scheid'. *De Werken van Vondel*, J. F. Sterk e.a. (red.), 10 vols. + index, Amsterdam 1927-1940, vol. v, 896.

19 R. A. S. Piccardt, o.c. (n. 3), 19-20: 'Eerst vóór weinige jaren ruimde men het ongelukkig monument eener verouderde strafpleging aan den oosterschen hoek op. Wij allen zagen daar nog de ijzeren halsbanden waaraan zij besloten werden die daar werden ten toon gesteld. De in hardsteen gebeitelde roeden konden, zonder schending niet weggenomen worden, maar zij hebben gelukkig hare betekenis verloren'.

20 GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810: potlood, ongesign., twee ontwerpen voor de korte zijden, h. 26,6 × br. 37,5 cm en twee ontwerpen voor de lange zijden, h. 26,7 × br. 43,2 cm. Waarschijnlijk zijn deze ontwerpen evenals de tekeningen van het exterieur van Henderik van Diest, zie n. 16, alsmede een ontwerp voor een schouwpartij, potlood, ongesign., h. 27 × br. 13,3 cm; een ontwerp-tekening voor de vier wanden van de raadkamer, potlood met bruine en zwarte inkt, ongesign., h. 54,3 × br. 69,8 cm; een ontwerp voor het plafond in de raadkamer, potlood, ongesign., h. 22 × br. 33,8 en de plattegrond van deze kamer, inkt, ongesign., h. 66 × br. 78,7 cm.

Afb. 6. H. van Diest (toegeschreven), ontwerptekening voor de wanddecoratie van de vierschaar. GA Goes (foto Monumentenzorg).

se schilder Marten Jozef Geeraerts, die door het imiteren van marmmerreliëfs internationale faam verworven had.²¹ Al in 1742 leverde hij een dessus-de-porte met het rechtsexempel *De geschiedenis van Brutus* voor de hoge vierschaar in het stadhuis van Middelburg.²² Ook burgemeester François Keetlaer had in de voorkamer van zijn patriciërs woning aan de Grote Markt – later het hotel ‘De Korenbeurs’ – een uit 1757 stammend grisaille van Geeraerts.²³ De roem van de schilder en het contact met Keetlaer zal tot de stadhuisopdracht voor Geeraerts hebben geleid. Van het Goese stadsbestuur ontving hij in 1774 ‘wegens Leverantie van drie

21 A. J. van Dissel, ‘Marten Jozef Geeraerts (1707-1791): naar aanleiding van twee Leidse opdrachten’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), 387-400 met uitgebreide bibliografische gegevens.

22 J. Dane, o.c. (n. 6), 551. Voor de betaling van 11:18 pond Vlaams, zie H. Kesteloo, o.c. (n. 6), vol. IX, 46. Meer over het Middelburgse stadhuis bij W. S. Unger, ‘De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Middelburg’, *Ondbeidkundig Jaarboek* 1 (1932), 1-23.

23 A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 391.

Afb. 7. Interieur van de voormalige vierschaar (foto AvC, Vrije Universiteit).

Schilder Stukken Basrelief voor de vierschaar 54:2:4' Vlaamse ponden.²⁴

Het plafond van het vertrek bestaat uit allegorieën in stucwerk, die in rococostijl zijn uitgevoerd door Joseph Soldati, afkomstig uit Italië. Hij ontving voor het plakken van de vierschaar, de galerij en het portaal in totaal 335:26:8 Vlaamse ponden.²⁵ Soldati had in 1765 meegeholpen aan de restauratie van het stucwerk in het Middelburgse stadhuis. In 1774 ging hij scheep naar Oost-Indië en in februari 1789 werd hij op het Westerkerkhof te Middelburg begraven.²⁶

Bij de nieuwe aankleding van de rechtszaal werd de oude balustrade vervangen door een smeedijzeren hek met spiesen en roeden van justitie als spijlen, vervaardigd door een zekere Maesime Sumel, en leverde Jacob Walraven de stoelen.²⁷ Zo bleven de stadsdirecteuren met de keuze van ambachtslieden en kunstenaars voor het te restaureren stadhuis dicht bij huis. Wit en groen werd de overheersende kleurstelling van het vertrek, waarbij de asymmetrische krommingen en schelpmotieven van het snijwerk met een gouden toets zijn geaccentueerd.²⁸

Van rechtsexempel tot rechtsallegorie

De Goese stadhuisversiering van zowel gevel als interieur hangt nauw samen met de verschillende functies die in het gebouw werden uitgeoefend. Een dergelijke

relatie kende in de 18e eeuw reeds een lange traditie. De voorstellingen wezen de ambtsdragers op verschillende deugden of ondeugden, die voor hun taak respectievelijk onontbeerlijk of te laken werden geacht.

De vroegst bekende voorbeelden van stadhuisdecoratie zijn te vinden in de Italiaanse stedenrepublieken, waar het vanaf de 13e eeuw niet ongewoon was de stadhuizen te versieren met religieuze, allegorische en exemplarische voorstellingen.²⁹ Zo gaven de bekende fresco's van Ambrogio Lorenzetti in het Palazzo Pubblico te Siena gestalte aan de bestuurlijke idealen van gerechtigheid en algemeen belang en hielden zij de Siense magistraat de oorzaken en effecten van een goede en een slechte regering voor.³⁰ Door de stedelijke ontwikkeling, waarvan bij ons het zwaartepunt lag in de 13e en 14e eeuw, ontstond de stad als zelfstandige rechtskring. In juridische zin was er sprake van een stad wanneer er van de landsheer of keizer bij handvest of stadsbrief stadsrecht was verkregen. Op grond van deze documenten ontwikkelden zich in de stad een onafhankelijk bestuur, wetgeving en rechtspraak.³¹ Het stadhuis werd het symbool bij uitstrek van de verworven autonomie, het middelpunt van handel en administratie en bood in geval van nood bescherming aan de stedeling.

Tot het einde van de 18e eeuw werd er in de stad recht gesproken in de schepenkamer en de zogenaamde open vierschaar van het stadhuis. De "open vier-

24 GA Goes, 'Rekeningen van ontvangsten en uitgaven door de administrerende rentmeesters', inv. nr. 923, 1774, f. 23r.

25 GA Goes, o.c. (n. 24), inv.nr. 921, 1772, f. 24r. en GA Goes, o.c. (n. 24), inv.nr. 923 f. 23r.

26 H. M. Kesteloo o.c. (n. 6), vol. IX, 47; U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildende Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 vols., Leipzig 1907-1950, vol. XXXI, 235-236. GA 's-Gravenhage, 'notarieel archief', nr. 4043, 9 maart 1783, waarin zijn moeder getuigenis aflegt van het feit dat haar zoon 'Joseph Soldati zijnde een beeldhouwer van zijn beroep geweest in den Jaare 1774 ten dienste van de Oostindische Compagnie voor de kamer Rotterdam met het schip Rodenijs, daar Capitein op was Van Duuren is vertrokken nade Oostindien'; GA Middelburg, klapper op de DNB boeken: Soldaatje, Joseph Marie Emanuel. In 1763 werd er aan de 'Stukkadoor Werker Soldaty F. 200' uitbetaald voor werk aan de Evangelisch Lutherse kerk. Zie GA 's-Gravenhage, 'Archief Evangelisch Lutherse Gemeente', inv.nr. 187, fol. 33r. (9-12-1763). Waarschijnlijk was deze betaling bestemd voor de werkzaamheden van Quirin en Antoine Soldati, die met hun gezinnen woonachtig waren in Den Haag. Het is evenwel niet uitgesloten dat het stucadoorswerk door Joseph Soldati is verricht. Meer over de familie Soldati in de ongepubli-

ceerde doctoraalscriptie van G. W. M. Jager, *Haagse studecoraties in de 18e eeuw*, Leiden 1982. De auteur was zo vriendelijk haar gegevens ter beschikking te stellen.

27 GA Goes, o.c. (n. 24), f. 27v. en f. 25r.

28 Uit het kleurenonderzoek tijdens de restauratie van het stadhuis tussen 1966 en 1974 konden de oorspronkelijke kleuren van de vierschaar niet overtuigend worden vastgesteld. Overigens werd de kleurstelling wit-groen-goud wel in de oude verflagen aangetroffen en daar heeft men bij de uitvoering voor gekozen. (Vriendelijke mededeling Ir. Goedegebouwe, Zierikzee).

29 H. Wieruszowski, 'Art and the Commune in the Time of Dante', *Speculum* 19 (1944), 14-33 en J. Paul, o.c. (6), 112-121.

30 N. Rubinstein, 'Political Ideas in Siense Art: the Fresco's by Ambrogio Lorenzetti and Taddeo di Bartolo in the Palazzo Pubblico', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 21 (1958), 179-207; U. Feldges-Henning, 'The Pictorial Programme of the Sala Della Pace: a New Interpretation', *idem* 35 (1972), 145-162.

31 Zie over deze materie b.v. H. van Werveke, 'De steden. Ontstaan en eerste groei', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, red. J. A. van Houtte (enz.), 12 vols., Utrecht 1949-1958, vol. II, 180-203 en *ibid.*, 'De steden. Rechten, instellingen en maatschappelijke toestanden', 374-417.

schaar” betekende in feite een institutionalisering van de oude Germaanse jurisdictie die tot de Karolingische tijd en op sommige plaatsen nog lang daarna in de open lucht geschiedde. Het “open” karakter kwam in de stadhuizen veelal tot uitdrukking door het rechtscollege te huisvesten in een vertrek direct achter de gevel, waardoor tevens de openbaarheid van de rechtspraak werd gewaarborgd.³² De baljuw of schout, als representant van de landsheer, en de schepenen spraken zowel burgerlijk als crimineel recht op grond van de stadsprivilegiën en het gewoonrecht. Tot aan de val van het *ancien régime* was het stedelijk rechtscollege daarin in hoge mate soeverein. Niettegenstaande velerlei pogingen tot codificatie ontbrak er met name in de Noordelijke Nederlanden tot 1811 een eenheid van recht.³³

Een bepaalde uniformiteit bestond er wel in de decoratie van rechtszalen, die in zekere zin de rechtsbeginselen waaraan schout en schepenen zich te houden hadden, “codificeerde”. Uit de 14e eeuw stammen de eerste literaire bronnen die iets over de uitmontering van rechtskamers in het Duitse taalgebied loslaten.³⁴ Voor Nederland is het 15e-eeuwse rechtsboek van Den Briel, opgetekend door de stadsklerk Jan Matthijssen,

de vroegst bekende bron: ‘... die raetcamer sal binnen suverlic ghemaect wesen ende besait van poortaturen ende bescreven mit goeden ouden wyser leeren, dairmen verder wijsheit ende vroetscip uut verstaen sal moghen; want men pleegh te segghen: aensien doet ghedencken; ende dat is sonder twivel wairachtlich’.³⁵ Dit citaat benadrukt evenals de Duitse bronnen de didactische bedoeling van de decoratie.

De vroegste thema’s die in de iconografie van de stadhuisdecoratie worden aangetroffen zijn dezelfde als die bij een aantal middeleeuwse dingbanken, de zogenaamde *Cancelli chori* van de kerken waar het rechtscollege van de vorst of de landsheer, de stad of het kapittel hun vonnissen velden.³⁶ Met name het Laatste Oordeel was zowel bij deze dingbanken als in de 15e- en 16e-eeuwse Noordduitse, Noordnederlandse en Vlaamse vierscharen en schepenkamers een min of meer obligate voorstelling.³⁷ Dit gerechtigheids-thema visualiseerde de theocratische opvatting van het recht, omdat het schout en schepenen voor ogen hield dat de aardse rechtspraak zich moest spiegelen aan de goddelijke jurisdictie en dat aan het eind der tijden niemand – ook de rechters niet – zijn rechtmatige straf of beloning zou ontlopen.³⁸ Aan deze theologisch-juridische

32 J. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, 2 vols., Leipzig 1894, vol. II, 411-438; M. J. Noordewier, *Nederduitse regtsoudbeden*, Utrecht 1853, 334, 356-373; M. Schweisthal, ‘La halle germanique et ses transformations’, *Annales de la société d’archéologie de Bruxelles* 21 (1907), 197-226. Ook Keetlaer gaat in zijn manuscript in op oude juridische gebruiken zie GA Goes, o.c. (n. 4). Voor de vele betekenissen van het woord vierschaar zie *Woordenboek der Nederlandsche taal*, M. de Vries e.a. (red.), vol. 1-, Den Haag 1882-, s.v. “vierschaar” en W. G. Brill, ‘Over de betekenis van het woord vierschaar’, *Nieuw archief voor Nederlandsche taalkunde* 5 (1855-1856), 421-432.

33 J. Grimm, o.c. (n. 32), vol. II 380-411, s.v. ‘Urtheiler’. Meer over de rechtshistorische aspecten in Nederland bij o.a. R. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, H. T. Colenbrander (red.), Den Haag 1901, m.n. 115-150, 254-264 en 349-361; J. V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie: een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek*, Zwolle (1937), m.n. 58-82; S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel LXXVIII, no. 3, Amsterdam 1961, m.n. 132-145.

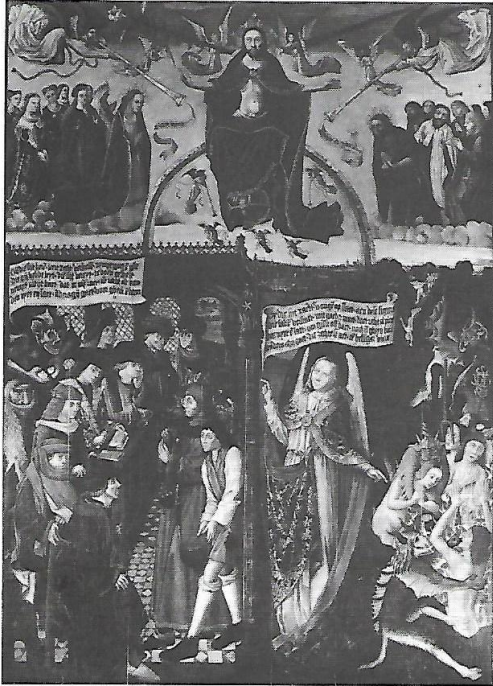
34 U. Lederle-Grieger, *Gerechtigheidsdarstellungen in deutschen und niederländischen Rathhäusern*, Phillipsburg 1937, 21; G. Troescher, ‘Weltgerichtsbilder in Rathhäusern und Gerichtsstätten’, *Waltraf-Richartz Jahrbuch* 11 (1939), 139-205, i.h.b.: 148-150.

35 J. Matthijssen, *Het rechtsboek van Den Briel: Oude Vaderslandsche Rechtsbronnen*, J. A. Fruin en M. S. Pols (red.), ‘s-Gravenhage 1880, 80.

36 U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34), 14-26, 60-64; G. Troescher, o.c. (n. 34), 139-157; A. Erlar, *Das Strassburger Minister im Rechtsleben des Mittelalters*, Frankfurt 1954 (Frankfurter wissenschaftliche Beiträge. Rechts- und Wirtschaftswissenschaftliche Reihe, Band 9); *Lexikon der christlichen Ikonographie*, E. Kirschbaum (red.), 8 vols., Rome 1968-1970, s.v. ‘Gerechtigkeitsbilder’; A. J. J. Mekking, ‘Het “eedsreliëf” in de Onze Lieve Vrouwe kerk te Maastricht: een iconografische studie’, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 109 (1973), 109-155.

37 G. Troescher, o.c. (n. 34); A. Erlar, o.c. (n. 36), 3-4; J. de Ridder, *De gerechtigheidsstaferelen geschilderd voor schepenhuzen in Vlaanderen in de 15e en 16e eeuw*, Gent 1979 (ongepubliceerde licentiaats-scriptie). De vroegste vermelding van een *Laatste Oordeel* in een Noordnederlands stadhuis is die in de Leidse vierschaar vóór 1463. Zie J. C. Overvoorde, o.c. (n. 4), 14.

38 Vgl. H. Fehr, *Das Recht im Bilde*, Erlenbach-Zürich 1923, 12 en G. Troescher, o.c. (n. 34), 148, die in een Duitse juridische bron aanhalen. Voor Nederlandstalige variaties zie Ph. Wielant, *Practycke civile*, Eg. I. Strubbe (red.), Amsterdam 1968 (ed. princ. 1558), 7 en I. de Damhouder, *Practycke in civile saecken seer nut|profytelyck ende nodigh allen schonten, borgbemeesteren, magistraten ende andere rechters (...)*, ‘s-Gravenhage 1626, ‘Beschrijvinghe van de Wereltsche Ivstitie’ en cap. 11, ix. Een tekst die ontleend is aan 2 Kronieken xix, 6 op de lijst van het *Laatste Oordeel* van Jan Provoost verraadt dezelfde notie, zie D. de Vos, *Stedelijke Musea Brugge: Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge 1979, 195-198.

Afb. 8. Anoniem, Laatste Oordeel met rechtbankscène, ca. 1599. Stadhuis Maastricht (foto F. Lahaye).

notie geeft bijvoorbeeld het Maastrichtse gerechtigheidsstuk een duidelijke vorm (afb. 8). Op het linker gedeelte van het paneel, onder een Laatste Oordeel-scène, zetelt een eigentijds rechtscollege dat door de duivel wordt aangemoedigd tot justitiële malversaties, terwijl de centraal geplaatste engel de rechters de straf voor hun dwalingen op een banderol voorhoudt: 'Gij die sijt raedt. U ougen opslaet. aen dese figuren/Die saken verstaet. mit goeder maet. doet recht al pure/Des nyet en laet; om gunst of haet. noch om

ghyen hure/Anders Ghij gaet. die rechte straet. ten hellscher vure'.³⁹ Behalve de rechters werden ook andere participanten van het aardse proces op het eschatologische drama geattendeerd. Op het schilderij van Derick Baegert uit 1494 voor het stadhuis van Wesel wijst de rechter naar het Laatste Oordeel, opdat de man die op het punt staat zijn eed af te leggen de consequentie van een meened voor ogen zal houden (afb. 9). Op de banderol boven het hoofd van de schout staat de tekst: 'Siet hier, besynt wael wat gy duit/Swert nyet valselick om tylich goed/want Got de Heer die weit dat wael/Int leste gericht he it ordellen sael'.⁴⁰

Tegelijk met het Laatste Oordeel – dat behoudens enkele uitzonderingen na ca. 1600 niet meer voor een rechtszaal zou worden besteld – ontstaan er aan het einde van de 14e eeuw vele andere taferelen van goede rechtspraak.⁴¹ Beroemde vonnissen uit de bijbelse, klassieke en vaderlandse geschiedenis verschenen in de Europese stadhuisen, zodat de rechters zich niet alleen aan een *exemplum virtutis* konden spiegelen, maar tevens aangespoord werden zich bij hun oordeel te richten naar de in de exempla vervatte rechtsprincipes. Om in de lacunes van het recht te voorzien, was de *analogie* namelijk een van de beproefde methoden van rechtsvinding: de rechter kon naar 'voorbeelden' oordelen. Zo is de juridische verhandeling in het Rechtsboek van Jan Matthijsen doorspekt met exempla – waarvan een aantal ook in de rechtszalen werden gevisualiseerd – die met de *analogie* in verband zijn gebracht.⁴² Zo illustreerde het bijbelse voorbeeld van Daniëls rechtspraak het belang van gescheiden getuigenverhoor voor de bewijsvoering.

Van alle *exempla iustitiae* genoot het eerste recht van de oudtestamentische koning Salomo samen met het Laatste Oordeel de grootste populariteit. Het spreekwoordelijk geworden wijze oordeel spoorde de rechters aan tijdens hun overwegingen op alle oorzaken en

39 Zie: *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, eerste stuk: de monumenten van de gemeente Maastricht*, Utrecht, 1926, 142-144; Een gelijklopende tekst als op het Maastrichtse paneel sierde vroeger de raadkamer van het stadhuis te Breda, vgl. J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noord-Brabant, eerste stuk: de monumenten van de voormalige baronie van Breda*, Utrecht 1912, 156. Voorbeelden van soortgelijke 'theocratische composities' te vinden in G. Troescher, o.c. (n. 34) afb. 124 en C. Harbison, *The Last Judgement in Sixteenth Century*

Europe: a Study of the Relation between Art and the Reformation (diss. Princeton 1975), New York 1976, afb. 23.

40 A. Stange, *Kritische Verzeichnis der deutschen Tafelbilder von Dürer*, vol. 1-, München 1967-, vol. 1, 123, nr. 391.

41 U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34), 10-11, waar de kroniekschrijver Meisterlin wordt aangehaald als vroegste bron die melding maakt van andere *exempla iustitiae* dan het Laatste Oordeel.

42 J. P. A. Coopmans, 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie', *Rechtswinding, opstellen aangeboden aan prof. dr. J. M. Pieters*, (...), Deventer 1970, 82-87.

Afb. 9. Derick Baegert, rechtbanksce'ne, 1494. Stadhuis Wesel (foto Rheinisches Bildarchiv).

omstandigheden van een geschil te letten en beide partijen te horen, opdat zij, gelijk koning Salomo, het meest wijze en rechtvaardige vonnis zouden uitspreken.⁴³ Een aantal rechtsexempla waren behalve navolgenswaardig ook spectaculair en sierden als afschrikwekkend voorbeeld de toenmalige rechtszalen. In gruwelijkheid scoorden de legendarische vonnissen van de antieke vorsten Cambyses en Zaleucus wel het hoogst

43 Zie: A. Fris, J. G. Lamorée, C. Salomons, *Voorbeeldige rechtspraak: drie gerechtigheidsstukken van de Alkmaarse schilder Nicolaas Jacobsz van der Heck*, Alkmaar 1981, 23-25, in n. 22 wordt een inventarisatie gegeven van de in Nederland aanwezige *Oordelen van Salomo* als rechtsexempel.

44 Beide verhalen komen o.a. bij Valerius Maximus voor, vi, 3,3 (Cambyses) en vi, 5,3 (Zaleucus). Meer over het vonnis van

(afb. 10). Cambyses liet een rechter villen en Zaleucus liet zijn zoon en zichzelf een oog uitsteken.⁴⁴ Als rechtsexempel uit de vaderlandse geschiedenis werd in de Noordelijke Nederlanden het verhaal van graaf Willem III gekozen (afb. 11). Dit Hollandse melodrama van de Dordrechtse baljuw, die van een arme boer een vette koe stal en voor dit feit door graaf Willem ter dood werd veroordeeld, illustreerde een van de basis-

Cambyses in A. Fris, e.a., o.c. (n. 43), 35-42. Zie voor de verspreiding van het *Oordeel van Zaleucus* A. Pigler, *Barockthemen: [...], s.v. 'Zaleucus'*; voor de uitbeelding van Jan de Bray in de schepenkamer van het Haarlemse stadhuis, zie: Tent.cat. Amsterdam, Rijksmuseum, *God en de Goden: Verhalen uit de bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenooten*, 's-Gravenhage 1981, 228, nr. 63.

Afb. 10. Jan de Bray, het vonnis van koning Zaleucus, 1676. Voormalige schepenkamer van het stadhuis te Haarlem (foto Frans Halsmuseum).

principes van goede rechtspraak: ieders gelijkheid voor het recht.⁴⁵

Bij de concrete voorbeelden van goede rechtspraak voegde zich ook de uitbeelding van meer abstracte

ideeën over gerechtigheid, straf en beloning. Dergelijke concepten kregen gestalte in personificaties en allegorieën.⁴⁶ Veel later dan in de omringende landen maakte de allegorie omstreeks het midden van de 17e eeuw haar opwachting in de Nederlandse rechtshoeders. Sinds die tijd worden de rechtshoeders allegorieën geprefereerd voor de nieuw te bouwen of te verbouwen stadhuisen en verdringen zij gaandeweg de *exempla iustitiae*.⁴⁷ Een gaaf bewaard gebleven decoratief pro-

45 Vgl. H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschieduitbeelding 1500-1800: een iconologische studie*, 2 vols., 's-Gravenhage 1952, vol. 1, 258-280 en A. Fris, J. G. Lamorée, C. Salomons, 'De justitie van Willem de Goede: ontstaan en verdwijnen van een gerechtigheidsvoorstelling in Nederlandse stadhuisen', *Kunstlicht*, nr. 2-3 (1981), 32-40.

46 U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34), 68-78.

47 Dit betekent niet dat de rechtsexempla geheel verdwijnen, zie: D. P. Snoep, 'Gerard Lairesse als plafond- en kamerschilder', *Bulletin van het Rijksmuseum* 18 (1970), 159-220, i.h.b. 198-209. Ook in de 18e eeuw worden rechtsexempla geschilderd, maar neemt de allegorie toch het leeuwendeel in van de rechtshoeders. Dit alles volgens een inventarisatie die wij van de nog resterende gerechtigheidsstaferelen in Nederland hebben gemaakt.

Afb. 11. Claes Jacobsz. van der Heck, Justitie van Graaf Willem III, 1618. Stedelijk Museum Alkmaar (foto A. Dingjan).

Afb. 12. Theodorus Ferreris, *Veritas filia Temporis*, ca. 1685. Voormalige schepenkamer van het stadhuis te Enkhuizen (foto AVC, Vrije Universiteit).

gramma heeft het stadhuis te Enkhuizen, dat omstreeks 1685 door Steven Vennekool werd gebouwd. Voor de allegorische uitmonstering van de schepenkamer tekende de uit Enkhuizen afkomstige, classicistische schilder Theodorus Ferreris.⁴⁸ Op het schoorsteenstuk figureert Vrouwe Justitia met het *Corpus inris civilis* van de Romeinse wetgever Justinianus en de wetstafelen van de bijbelse wetgever Mozes binnen handbereik. Behalve door de wetten wordt Justitia bij haar oordeel hier geholpen door de gepersonifieerde deugden op het plafondstuk (afb. 12), waar de Rede met haar breidel en roede de Tweedracht en het Bedrog verdrijft en de Waarheid door de Tijd wordt onthuld, als variant van de bekende in de renaissance en barok veelvuldig uitgebeelde legende *Veritas filia Temporis*.⁴⁹

48 U. Thieme en F. Becker, o.c. (n. 26), vol. XI, 474.

49 Meer over het thema *Veritas filia Temporis*, alsmede over Veritas en Justitia, vgl. F. Saxl, 'Veritas Filia Temporis', *Philosophy and History: Essays presented to Ernst Cassirer*, R. Klibansky en H. J. Paton (red.), Oxford 1936, 197-223; S. C. Chew, *The Virtues Reconciled: an Iconographic Study*, Toronto 1947, 69-101 ('Truth and Justice'). Voor Enkhuizen zie de, overigens verouderde, studie van J. Theunisz, *Het stadhuis te Enkhuizen (1686)* (diss. Amsterdam), Assen 1927, 90.

50 Vergelijk P. Gerbenzon en N. E. Algra, *Voortgang des rechts: de*

De uitmonstering van de Goese vierschaar staat dan ook niet op zichzelf, maar schaart zich in de rijen van de eerder ontstane allegorische stadhuisdecoraties. Het stadhuis van Goes was in de Republiek een van de laatste met een samenhangend decoratieprogramma van rechtstaferelen. Na de Bataafse omwenteling volgde er in Nederland een reeks van staatsrechtelijke veranderingen, die ook voor de juridische organisatie haar repercussie had. In navolging van de Verenigde Staten en Frankrijk verschijnt er ook in ons land een *Proclamatie der rechten van den Mensch en den Burger*, waarin de 'verlichte' 18e-eeuwse denkbeelden over staatsinrichting hun neerslag kregen met o.a. een aanzet tot regeling van de *trias politica*: de scheiding van wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende macht. Sinds die tijd werd een unificatie- en codificatieproces op gang gebracht, waarbij de rechtspraak van de lagere overheden werd overgedragen aan de rijksoverheid.⁵⁰ De nieuw benoemde rechtscollleges maakten vaak tot diep in de 19e eeuw gebruik van de faciliteiten die de oude vierscharen en schepenkamers in de stadhuisen hun boden, maar voor de in de 19e eeuw en later te bouwen rechtbanken werden geen decoratieprogramma's van enige betekenis vervaardigd. Veelal beperkte de versiering zich tot een statieportret van het staatshoofd, uit wiens naam de zittende magistratuur tot voor kort recht sprak.

HISTORIOGRAFIE

De rechtstaferelen zijn in de kunstgeschiedenis nagevoeg terra incognita. De moderne historiografie ervan begint, de zeer algemene verkenningen van Fehr en Frommhold in de jaren twintig buiten beschouwing gelaten, met de dissertatie van Ursula Lederle-Grieger uit 1937.⁵¹ Zij levert de eerste, overigens zeer onvolle-

ontwikkeling van het Nederlands recht tegen de achtergrond van de West-europese cultuur, Alphen aan den Rijn 1979, 166-204.

51 H. Fehr, o.c. (n. 38); G. Frommhold, *Die Idee der Gerechtigkeit in der bildenden Kunst: Eine ikonologische Studie*, Greifswald 1925. U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34) en K. Simon, *Abendländische Gerechtigkeitbilder*, Frankfurt 1948, die de dissertatie van Lederle-Grieger dunnetjes overdoet. In de noten van deze korte historiografie is slechts de meest relevante literatuur opgenomen; voor een bibliografie tot 1975 zie H. van de Waal, *Iconclass: an Iconographic Classification System*, L. D. Couprie e.a. (red.), vol. 1-, Amsterdam 1973-, vol. IV, dl. 1, 44G, 156-167.

dige, inventarisatie – onderverdeeld naar thema en vindplaats – van afbeeldingen in vele media die als gerechtigheidsstuk in Nederland en Duitstalige streken hebben gefunctioneerd. Door de verwoestingen van vele Duitse steden tijdens de tweede wereldoorlog blijft dit boek een belangrijke bron en het heeft de verdienste dat het de eerste overzichtsstudie is. In 1939 verschijnt van de hand van Troescher de eerste thematische studie, die in zijn conclusies nogal Duits-nationalistisch is gekleurd.⁵² De auteur brengt de toen nog bestaande en uit de oudere literatuur bekende Laatste Oordelen in kaart, die in voormalige Noordegerechte rechtszalen hingen. Later verschijnen publikaties over hetzelfde en andere thema's, waarvan wel de belangwekkendste de catalogus van Trajanus- en Herkenbald-taferelen van Cetto uit 1966 is, waarin o.a. de invloedrijke rechtsexempla van Rogier van der Weyden behandeld worden.⁵³ Vernieuwend in methodisch opzicht waren de publikaties van H. van de Waal en K. Fremantle over het Amsterdamse stadhuis, waarin meer de nadruk werd gelegd op de iconologie van de rechtstaferelen.⁵⁴ Als een van de eersten relateert Fremantle in haar artikel over de open vierschaar het decoratieprogramma tot in details aan de functie van de oude rechtszaal en het juridisch ritueel erin.

De schilderijen en beeldhouwwerken die in de voormalige rechtszalen van de stadhuizen en rechthuizen prijken, worden tegenwoordig gerechtigheidsvoorstellingen genoemd. In deze groep wordt aan de allegorische verbeelding van bepaalde rechtsideeën in de literatuur echter weinig aandacht besteed. Zij wordt onterecht door sommigen zelfs buiten de definitie van gerechtigheidsvoorstellingen geplaatst.⁵⁵ Zo wordt op de betekenis van de allegorische uitmonstering van de Goese vierschaar in het gunstigste geval niet verder

ingegaan dan de uitlating dat het betrekking heeft op de rechtspraak.⁵⁶ Ook bij de laatste grote restauratie tussen 1967 en 1974 bleek men weinig begrip te hebben voor de specifieke allegorische inhoud van de schilderijen. De twee dessus-de-portes werden na de restauratie verwisseld, terwijl juist hun oorspronkelijke locatie in het decoratieprogramma samenhangt met het juridische ritueel in de vierschaar.

WERKWIJZE

Voor de interpretatie van het allegorische decoratieprogramma in Goes is het van belang iets te weten van de werkwijze waarop kunstenaars deze stijlfiguur uitdachten. Om bij een voorbeeld uit de stadhuisdecoratie te blijven, zijn de geannoteerde handschriften van de voornamelijk als portrettist bekend staande Mattheus Verheyden instructief. Daarin geeft hij een iconografische verklaring van een drietal allegorieën, die hij voor de uitbreiding van het Haagse stadhuis in 1737 leverde.⁵⁷ Als een ware *pictor doctus* kiest Verheyden zijn figuren en voorwerpen zó, dat de symboliek ervan is in te passen in het overkoepelende concept van zijn visuele metafoor (afb. 13). Zelfs ogenschijnlijk niet relevante details als het zitten van Vrouwe Justitia op één van zijn allegorieën is niet van betekenis ontbloeit: 'Sij werdt *sittende* Verbeeldt om dat de Statigheid den Wijzen past als mede om hare Waerdige, en bestendige Standt uijt te beelden, en hierom is't dat de Regters,

52 G. Troescher, o.c. (n. 34). Latere publikaties over het Laatste Oordeel bij C. Harbison, o.c. (n. 39) 51-64, 176-181 en J. de Ridder, o.c. (n. 37).

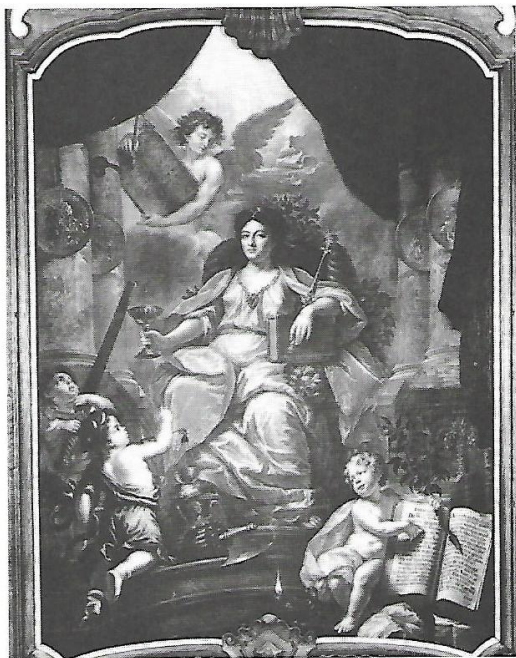
53 A. M. Cetto, *Der Berner Traian- und Herkenbald-Teppich*, Bern 1966.

54 H. van de Waal, o.c. (n. 45) en K. Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959 en id., 'The Open Vierschaar of Amsterdam's Seventeenth-Century Town Hall as a Setting for the City's Justice', *Oud-Holland* 77 (1962), 206-234. Ook het artikel van S. Helliesen, 'Thronus Justitiae', *Oud-Holland* 91 (1977), 323-266, past in dit rijtje van iconografische studies.

55 E. Kirschbaum, o.c. (n. 36), plaatst de gerechtigheidsallegorieën buiten de definitie van rechtstaferelen.

56 Belangrijkste literatuur over het stadhuis van Goes, chronologisch gerangschikt: J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, *De provincie Zeeland*, Middelburg 1824, 239-241; A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13 vols., Gorinchem 1839-1851, vol. IV, 622; R. A. S. Piccardt, o.c. (n. 3), 20; P. Kasteelen, 'Goes', *Buiten* 12 (1918), 53; Discipulus Apollinis (pseud.), 'Het huis der gerechtigheid en der waarheid in Zuid-Beveland's hoofdstad', *Het geïllustreerd gemeenteblad* 3 (1921), 140; J. I. van Ballegoijen de Jong en F. G. C. Rothuizen, *Goes*, Goes 1923, 68-69; W. S. Unger, 'De monumenten van Goes', *Oudheidkundig Jaarboek* 10 (1930), 53-54; G. Troescher, o.c. (n. 34), 213-214; A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 391.

57 GA 's-Gravenhage, hss. 391-393. Voor Mattheus Verheyden zie: J. van Gool, *De nieuwe schouburg der nederlantsche kunstschilders en schilderessen* (...), 2 vols., 's-Gravenhage 1750-1751, vol. II, 278-297 en U. Thieme en F. Becker, o.c. (n. 26), vol. XXXIV, 253. Vgl. ook het citaat van Gerard de Lairese in noot 63. Een geannoteerde uitgave van de manuscripten van Verheyden in het Gemeente Archief 's-Gravenhage wordt voorbereid door J. B. Bedaux.

Afb. 13. Mattheus Verheyden, allegorie van de Bevredegende Justitie, 1737. Voormalige burgemeesterskamer van het stadhuis te 's-Gravenhage (foto Gemeente 's-Gravenhage).

het Regt al sittende uijtspreken'.⁵⁸ Bij de interpretatie noemt de schilder in de noten veelvuldig hét iconografische handboek voor het construeren van allegorieën: de *Iconologia* van de Italiaanse humanist Cesare Ripa

- ⁵⁸ GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 17), hs. 391, 4. Vgl. G. de Lairese, *Groot Schilderboek* (...), 2 vols., Amsterdam 1707, vol. 1, 189-194, waar deze schilder-theoreticus een zelfde methode ten beste geeft.
- ⁵⁹ C. Ripa, *Iconologia* (...), Rome 1593 (ed. princeps). Nederlandse vertaling van Dirk Pz. Pers, Amsterdam 1644. Meer over dit naslagwerk bij o.a. E. Mandowsky, *Untersuchungen zur Iconologie des Cesars Ripa* (diss. Hamburg), Hamburg 1934.
- ⁶⁰ Hiermee onderstreept Verheyden (zoals een zichzelf respecterend historieschilder betaamt) zijn belezenheid en kennis van zaken, in de kunsttheorie van die tijd een noodzakelijke voorwaarde voor een goede *inventie*: zie o.a. R. W. Lee, *Ut Pictura Poesis: The Humanistic Theory of Painting*, New York 1967², 17, n. 73 en W. Mrazek, *Iconologie des barocken Deckenmalerei*, Wenen 1953, 48-54. Zelf memoreert Verheyden ook de eis van belezenheid in de inleiding van een handschrift in het GA 's-Gravenhage, 'Tafereel Van de Historie Studie', hs. 394: 'Sij (de historieschilders) moeten de gantsche oudheid met te zamen 't ontallijk getal der *Poetischer*, ende *Historischer* vertellinge op hunnen Duijn

(ed. pr. 1593).⁵⁹ Maar ook andere iconografische, geschiedkundige en kunsttheoretische werken worden geraadpleegd, zoals die van Horus Apollo, Pierius Valerianus, Joachim Oudaen, Plinius, Van Mander en Gerard de Lairese.⁶⁰ Zo brengt Verheyden op voorbeeldige wijze de leerstukken van de contemporaine kunsttheorie in praktijk en toont nog eens duidelijk aan dat het maken van kunst voor een historieschilder voornamelijk een verstandelijke bezigheid was. Verheyden beargumenteert het meest geschikt geachte onderwerp, dat hij zoveel mogelijk heeft bestudeerd en hanteert bij het samenstellen van zijn beeld impliciet de retorische principes, zoals *inventio* – de keuze van de diverse onderdelen – en *dispositio* – het schikken van de onderdelen ten opzichte van elkaar – en brengt in de zo gecompileerde allegorie een sterk verhalende structuur aan, die door de beschouwer als zodanig moet worden 'gelezen'.⁶¹ In theorie stond bij deze methode de eis van verstaanbaarheid centraal. Zo propageert Gerard de Lairese herhaaldelijk in zijn *Schilderboek* (1707) op de helderheid van het beeld te letten – analoog aan het retorische principe van de *narratio aperta*: '... de zaaken, ..., op zyn allerduidelijkst en begrypelykst ... te schikken'.⁶² In de praktijk stond deze methode echter niet garant voor een direct voor iedereen te begrijpen symboliek; de verklaringen van allegorieën voor stadhuisversieringen, zoals bijvoorbeeld die van Verheyden in Den Haag, zijn niet voor niets door de kunstenaars de vroedschap ter hand gesteld. Zelfs voor de elitaire regenten met een zekere intellectuele

hebben'. In K. van Mander, *Den Leermeester der Schilderkunst* (...), Leeuwarden 1702 (bibliotheek Rijksmuseum, nr. K 308 D) voegt Verheyden in handschrift een ideale 'Konstschilders Bibliotheek, ofte de voornaemste Boeken welke een Historie Schilder noodigh heeft' samen; een titellijst die vier pagina's beslaat.

- ⁶¹ Vgl. GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 60), waarin Verheyden blijkt geeft de retorische partes te hanteren en naast de *inventio* en *dispositio* ook de *memoria* wordt aangehaald. Meer over de invloed van de ars rhetorica op de kunsttheorie bij R. W. Lee, o.c. (n. 60); J. R. Spencer, 'Ut rhetorica pictura: A Study in Quattrocento Theory of Painting', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 20 (1957), 26-44. Een kort overzicht van de hoofddelen geeft E. R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinische Mittelalter*, Bern 1969², 77-81; uitgebreider en systematischer bij H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik: eine Grundlegung der Literaturwissenschaften*, 2 vols., München 1961.

⁶² G. de Lairese, o.c. (n. 58), vol. II, 115; vgl. ook *ibid.*, vol. I, 96.

en culturele bagage was de betekenis van menige allegorie blijkbaar te raadselachtig.⁶³

Geeraerts hanteert in het compileren van zijn allegorieën een soortgelijke, zij het veel minder erudiete, werkwijze als Verheyden. Put de laatste nog uit verschillende iconografische handboeken, Geeraerts blijkt in een tweetal ons bekend geworden gevallen alleen Ripa's *Iconologia* te gebruiken. In zijn schoorsteenstuk uit 1775 voor de raadkamer van Zierikzee (afb. 14) groepeert Geeraerts om het centrale concept van het Gemeenebest, de vier kardinale deugden, de verslagen Tweedracht en de Gerustheid met de Overvloedigheid. De explicatie van deze allegorie staat in de *Kronijk van Zierikzee* uit 1821, waarbij de verschillende figuren van het tafereel met elkaar in verband worden gebracht door letterlijk bepaalde fragmenten uit Ripa's handboek te citeren.⁶⁴ Deze uitleg werd de auteur van de kroniek ter hand gesteld door François Breekepot, een telg uit een Zeeuws regentengeslacht en oud-secretaris van Zierikzee. Mogelijk heeft Breekepot voor de symbolische betekenis van het schilderij zelf de verhandeling van Ripa geraadpleegd. Meer voor de hand ligt evenwel, dat de notabel zijn informatie putte uit de correspondentie tussen magistraat en schilder of uit de verklaring die de kunstenaar bij zijn ontwerp leverde.⁶⁵ Een overtuigender bewijs dat Geeraerts zich van Ripa's boek bediende, levert de briefwisseling tussen de schilder en de regenten van het Leidse weeshuis.⁶⁶ In 1779 legde hij zijn opdrachtgevers een tweetal suggesties voor, waarmee het schouwstuk in de regentesenkamer op gepaste wijze kon worden gedecoreerd. Bij de explicatie van beide ontwerpen citeert de schilder bijna letterlijk de tekst van Ripa's concepten van de Mildadigheid en de Opvoedinge, waartussen de regenten hun keuze konden maken.

Spijtig genoeg is in Goes een correspondentie of een

Afb. 14. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van het Gemeenebest, 1775. Voormalige raadkamer van het stadhuis te Zierikzee (foto AVC, Vrije Universiteit).

explicatie van Geeraerts niet aanwezig, zodat de iconoloog zich moet wenden tot de bronnen die de 18e-eeuwse kunstenaar placht te gebruiken. Hierbij zijn de verhandelingen van De Lairesse en Verheyden alsook Geeraerts suggesties bij zijn Leidse opdracht richtinggevend voor de te volgen methode van interpretatie. Uit het bovenstaande is het evident dat daarbij met name de *Iconologia* moet worden gebruikt. In dit artikel wordt de 18e-eeuwse Ripa-bewerking van Hubert Korneliszoon Poot gehanteerd: *Het Groot Natuur-*

en de 18e eeuw in Duitsland. Ondanks de kritiek op de allegorie en pogingen à la Winckelmann om de Ripa-personificaties te hervormen, werd in de tweede helft van de 18e eeuw Ripa's naslagwerk in het bijzonder bij de officiële opdrachten nog veelvuldig gebruikt, zie W. Mrazek, o.c. (n. 60), 65-71, m.n. 65-68.

64 O. Groeneyk, *Kronijk van Zierikzee*, Zierikzee 1821, 3-7.

65 In C. Ripa, (ed. Pers) o.c. (n. 59), 438, 517, 160, 401, 480-481 staan de betreffende passages die letterlijk voor de explicatie zijn gebruikt.

66 A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 396-397, publiceert in bijlagen de correspondentie, zonder de tekst van Geeraerts te relateren aan die van Ripa.

63 Vgl. *ibid.*, vol. 1, 96, die adviseert een uitlegging bij een moeilijk te begrijpen tafereel toe te voegen: '... ook zyn er weinige die het (zinnebeeld) verstaan; waar van de reeden is, dat het al te zamen verborgene zaaken zyn, die den gemeenen man niet verstaat zonder bygevoegde uitlegging, ...'. Kritiek op de allegorie in die tijd hangt vooral samen met het enigmatisch karakter ervan voor het publiek, zie o.a. R. Bionda, 'lets over de allegorie in de 19de eeuw', *Kunstlicht* nr. 6 (1982), 4-13, die in het kort de 18e-eeuwse kritiek vermeldt en B. A. Sorensen, *Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutschen Romantik*, Kopenhagen 1963, 32-40, die de verandering in de waardering van de allegorie behandelt in de tweede helft van

Zedekundigh Werelttoneel (1743-1750), het meest omvangrijke corpus van gangbare allegorische amplificaties dat ooit in Nederland verscheen.⁶⁷

Desondanks kan met gebruikmaking van deze iconografische encyclopedie geen definitief uitsluitel worden verkregen over alle personificaties en attributen in het Goese decoratieprogramma. Ripa koos onder verwijzing naar Aristoteles de menselijke gestalte als drager van zijn concepten, die hij met de Aristotelische categorieën als *substantie* (hier: de mens), *quantitas* (grootte), *qualitas* (o.a. leeftijd) e.d. specificeerde.⁶⁸ Geeraerts daarentegen gebruikte slechts in grisaille geschilderde naakte putti als protagonisten van de allegorische handeling, die hij bovendien schaars voorzag van attributen. Hierdoor gaan nuances van kleur, sekse, leeftijd, kleding e.d. verloren, waarmee de interpretatiesleutels voor de hedendaagse iconoloog drastisch worden verminderd. In het pleisterwerk voor het Goese stadhuis is de menselijke gestalte zelfs in zijn geheel geëlimineerd, waardoor de theoretisch vereiste verstaanbaarheid voor een groot deel werd opgeofferd aan de gekozen stijl van decoreren. Koppelen we hieraan tevens de vrijheid die Ripa de kunstenaar toestaat zijn eigen allegorie samen te stellen – zij het binnen de door Ripa in de inleiding tot zijn *Iconologia* aangegeven grenzen – dan kan men zich voorstellen dat de huidige beschouwer verschillende beeldonderdelen moeilijk kan interpreteren. Dat hierdoor de verstaanbaarheid misschien te wensen overlaat, hoeft echter niet te betekenen dat Geeraerts en Soldati niet volgens een zekere te reconstrueren logica te werk zijn gegaan. Hiervoor

is al aangetoond hoe Mattheus Verheyden zijn beeldonderdelen ondergeschikt maakt aan het centrale concept van zijn allegorie, een methode die ook door Gerard de Laïresse in zijn *Schilderboek* werd gepropageerd.⁶⁹ Bij de uitmonstering van het Goese stadhuis heeft het overkoepelende concept betrekking op recht, rechtspraak en bestuur, zodat de afzonderlijke schilderijen en het stucwerk inclusief hun beeldonderdelen in de context van deze betekenisnoemers kunnen worden geïnterpreteerd.

DE DECORATIE VAN DE VIERSCHAAR

In de ruimte waar het toenmalige rechtscollege zetelde, door het smeedijzeren hek van de rest van de vierschaar gescheiden, hangt een schoorsteenstuk met in het centrum de Gerechtigheid, '... die door Wereltlyke Rechters en Heeren in hunne rechterstoelen geoeffent wort' (afb. 15).⁷⁰ Zoals reeds gezegd, lag deze toespeeling op de functie van het vertrek aan de basis van de decoratieprincipes.⁷¹

De blinddoek voor Justitia's ogen geeft de beschouwer te kennen dat zij '... op geene zaak ziet, door welke des Rechters gemoet van de Reden zou afgevoert worden'. 'De Viervlam wyst aen, dat het gemoet des Rechters altyt ten Hemel gekeert moet zyn'. De fasces is 'een teken van bestraffinge, verbeteringe en tucht: de byl beduidt de uitroeying van booswichten, daer geene verbetering van te verwachten is'.⁷² Als een van de kardinale deugden zit Justitia boven Pruden-

67 H. K. Poot, *Het Groot Natuur- en Zedekundigh Werelttoneel of Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Griekse en Romeinsche Zinnebeelden of Beeldenspraek; (...)*, 3 vols., Delft 1733-1750. Voor deze uitgave leverde de classicus Rutger Ouens een indrukwekkend notenapparaat. Meer over deze editie bij A. Zijderveld, 'Cesare Ripa's *Iconologia* in ons land', *Oud-Holland* 64 (1949), 113-128 en 184-192 en C. M. Geerars, Hubert Corneliszoon Poot (diss. Utrecht), Assen (1954), 320-366, die o.a. de loffelijke pers aanhaalt bij het verschijnen van het eerste deel van de eerste druk in 1726, maar tevens de verwondering van de recensent over het geringe aantal intekenaars noemt. Deze matige afname van het boek wordt bevestigd door de advertentie, afgebeeld bij P. Hecht, 'Candlelight and dirth fingers, or royal virtue in disguise: some thoughts on Weyerman and Godfried Schalken', *Simiolus* 11 (1980), 38, afb. 16, waaruit blijkt dat de editie van 1743-1750 in 1808 nog voor een deel overkocht in de magazijnen lag. Het *Werelttoneel* te karakteriseren als een bij de datum van uitgifte totaal verouderd boek, zoals Hecht doet, is

niet geheel gerechtvaardigd. Dergelijke handboeken bleven hun dienst bewijzen bij de officiële opdrachten, wel of niet door het publiek begrepen, vgl. n. 63.

68 Vgl. J. Becker, 'Introduction', bij de facsimile-uitgave van C. Ripa, o.c. (n. 65), Soest 1971, viii-x.

69 Vgl. n. 58.

70 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 289-297, voor het citaat, zie p. 290.

71 Vgl. G. de Laïresse, o.c. (n. 58), vol. II, 72; W. Mrazek, o.c. (n. 60), 75-86 en D. P. Snoep, o.c. (n. 47), 172, 205.

72 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 292-293 (citaat blinddoek), vol. III, 295 (citaat viervlam), vol. III, 290, n.D. (citaat fasces). *Ibid.*, vol. I, 526-527, vol. II, 568-569, vol. III, 607-609 geven een soortgelijke betekenis van de vlam als in de hier geciteerde tekst. *Ibid.*, vol. III, 293-295, n.I-N, vol. II, 335, n.B. vermelden het oorspronkelijke gebruik van de roedenbundel bij de Romeinen en de onderscheiden betekenissen van roeden en bijl, vgl. daarbij *ibid.*, vol. I, 519, n.B.; 533, vol. II, 342-343, 479-480. Behalve als

Afb. 15. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van de Gerechtigheid, ca. 1773. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

tia, Fortitudo en Temperantia en wordt haar belang extra benadrukt door een aanzwepend knaapje dat haar bekroont. Boven in het beeldvlak zweeft de Waarheid die met haar zonnestralen het tafereel verlicht. De combinatie van Justitia en Veritas is in de literatuur en

symbool van tuchtiging fungeerde de fasces tevens als zinnebeeld van gezag, *ibid.*, vol. II, 242-243, vol. III, 287, 293, 340-342. (Voor verwijzingen in het *Werelttoneel* is o.a. gebruik gemaakt van de – overigens onvolledige – register van dit boek op het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht).

73 De combinatie Veritas-Justitia is o.a. aan te treffen in de decoratieprogramma's van de stadhuisen te Enkhuisen, Den Haag, Dokkum en op de titelpagina van P. Merula, *Manier van Procederen, (...)*, Leiden 1781-1783. vgl. tevens G. de Tervarent, 'Veri-

beeldende kunst niet onbekend⁷³ en wordt bij Ripa's concept van het Rechtvaardig Oordeel direct op het rechtersambt betrokken: '... dat een oprecht en volmaekt rechter vroom is, en om geene zaak ter werelt zyne oogen van de heilige wetten, nochte van de beschouwing der zuivre en blanke waerheit afwendt'.⁷⁴

De thematiek van het schoorsteenstuk wordt aan de zijde waar de rechters zaten op een ander niveau voortgezet in twee tondi van het stucwerk op het plafond erboven (zie afb. 31 en 32). Daarin wordt, zoals nog zal blijken respectievelijk de geschreven wet en de rechtvaardigheid gesymboliseerd. Zo hielden de tondi de rechters de rechtsbeginselen voor waarop zij zich bij hun oordeel moesten baseren, terwijl het boezemstuk hun de morele les voorhield zich steeds met behulp van de kardinale deugden tot de waarheid te richten.

Voor de oorspronkelijke locatie van de andere twee grauwtjes in deze vierschaar is het van belang te weten dat Geeraerts bij het vervaardigen ervan in principe rekening hield met de natuurlijke lichtval in een vertrek.⁷⁵ De lichtval in de resterende bovendeurstukken is in strijd met de huidige plaats, die de even grote grisailles na de restauratie van het stadhuis in 1974 kregen toegewezen. Oude foto's van voor de restauratie maken duidelijk dat de schilderijen werden verwisseld, zodat de allegorie van de straf boven de westelijke toegang en die met de onkreukbare gerechtigheid boven de zuidelijke deur op hun juiste plaats hangen, waarbij de lichtval aansluit bij de natuurlijke lichtval in de zaal.⁷⁶ Behalve dit formele argument sluiten ook de thema's van de grisailles aan bij hun oorspronkelijke locaties. De allegorie van de straf (afb. 16) hing boven de deur waardoor naar alle waarschijnlijkheid de verdachte voor de rechters werd geleid en na het proces werd afgevoerd naar een van de cachotten in de toren. Het dessus-de-porte richt zich daarmee inhoudelijk op het proces en het eventuele vonnis dat de verdachte te wachten staat. Dat vonnis moest blijkens de inhoud

tas and Justia Triumphant', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 7 (1944), 95-101 en n. 49. De combinatie Justitia-Veritas is van Cicero, vgl. R. Tuve, *Allegorical Imagery: Some Mediaeval Books and their Posterity*, Princeton 1966, s.v. 'justice' en 'Truth', Appendix.

74 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 257.

75 A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 393.

76 Vgl. de afbeeldingen in P. Kasteelen, o.c. (n. 56), 52-55 en A. Loosjes, *Zeeland in beeld*, Amsterdam z.j., 27.

Afb. 16. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van de Straf, ca. 1773. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes (foto AVG, Vrije Universiteit).

van het grisaille de straf van de Goddelijke Gerechtigheid benaderen. Deze personificatie links in het beeldvlak is te herkennen aan de kroon, de weegschaal en het vlammeende zwaard van de goddelijke straf, waarmee de engel Adam en Eva uit het paradijs verdreef.⁷⁷

De kroon wijst erop '... dat de Godtlyke Gerechtigheit heerscht boven alle magten der werelt'. De weegschaal, sinds de Oudheid tevens het attriboot van Aequitas, 'geeft te verstaen, dat deze Gerechtigheit aen alle handelingen eene wet en maet voorschryft' en meer in het algemeen ... 'een Beeltspraekigh teken van den plicht des Rechters, volgens welke hy de beschuldiging des Aenklaegers en de ontschuldiging des Aengeklaegden naeukeurigh tegen malkanderen moet wik-

ken, en even als in de weegschael leggen', en '... aen een iegelyk het zyne geeft'.⁷⁸ Het laatste citaat verwijst naar een van de axioma's in de antieke rechtsfilosofie, die in de codificaties onder keizer Justinianus werden verankerd en waarmee zijn *De Institutiones* opent: 'Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens' (De gerechtigheid is de bestendige wil een ieder zijn recht te verschaffen).⁷⁹ Door de receptie van het Romeinse recht in latere eeuwen ontbreekt deze slagzin in welhaast geen enkele juridische verhandeling.⁸⁰ Ook aan de beeldende kunst is het adagium niet voorbijgegaan, getuige het opschrift 'ius suum unicuique tribuit' bij Rafaels *Iustitia* in de Stanza della Segnatura.⁸¹

77 H.K. Poot, o.c. (n.67), vol. III, 300-301. Genesis iii, 24.

78 Respectievelijk *ibid.*, vol. III, 301, 290, n.C.

79 Justinianus, *De Institutiones*, I, I. Het adagium *suum cuique* is onder meer al aan te treffen bij Plato, *Republica*, 433-434, Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1132a, 19 e.v.; 1133a, 25 e.v. vgl. O. A. Bird, *The Idea of Justice*, New York (enz.) 1967, 122-127.

80 Bijvoorbeeld bij I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 2.

81 Soortgelijke teksten komen meer voor, een greep uit de vele voorbeelden: bij *Iustitia* aan de kathedraal van Como, zie A. N. Didron, 'Iconographie des Quatre Vertus Cardinales', *Annales Archéologiques par Didron Aimé* 20 (1860), 66; onder *Iustitia* van Lorenzetti in de Sala della Pace van het stadhuis van Siena, zie U.

Rechts van de Goddelijke Justitia zit een putto die een bijl en een losgemaakte roedenbundel in zijn handen houdt. De fasces, die in het Romeinse juridische ritueel door de lictoren, de gerechtsdienaars en tevens uitvoerders van de opgelegde straf voor de rechters en consuls werden gedragen, is al bij het schoorsteenstuk besproken als een strafwerktuig. Het zitten van de Gerechtigheid en het losmaken van de roedenbundel geven te kennen dat pas na rijp beraad de straf aan de gevonniste werd opgelegd.⁸² Aan de andere zijde van deze Gerechtigheid komt een putto aanvliegen met de bliksem, een van de attributen van Jupiter, bij Ripa omschreven als een gesel Gods als teken voor de straf '... der geen, die hardnekkigh in de zonden voortvaren en volharden'.⁸³ In het centrum van het schilderij staat de doodstraf, te herkennen aan het doodshoofd dat hij bij zich draagt. Het ventje houdt een vijftal geketenden hun vonnis voor, die daar met wanhopige gebaren en schreeuwende fysiognomie op reageren.

Honderdtwintig jaar eerder beeldhouwde Artus Quellien boven de ingang van de schepenkamer in het Amsterdamse stadhuis hetzelfde thema, waarvan de Goese variant een echo is, maar er in kwaliteit nogal schril bij afsteekt (afb. 17). In het hoofdstedelijke stadhuis triomfeert de Goddelijke Gerechtigheid over de Hebzucht en de Onwetendheid, geflankeerd door de Straf en de Dood, terwijl harpijen en amoretten met bliksem en losgemaakte roedenbundels komen aanvliegen. Ook identiek aan de Amsterdamse situatie is het

concept van beloning en straf dat op het fries onder de beeldengroep werd uitgebeeld en in Goes in twee ton-di op het plafond boven het schilderij van de Goddelijke Justitia werd verwerkt.⁸⁴

84 K. Fremantle, o.c. 1959, (n. 54), 75-76, afb. 77.

Afb. 17. Artus Quellien, allegorie van de Gerechtigheid, ca. 1650. Beeldengroep boven de toegang tot de schepenkamer van het voormalige stadhuis te Amsterdam (foto collectie dr. J. Wester, Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit).

Feldges-Henning, o.c. (n. 30), 147-148, in de allegorie met Justitia van Jacopo Zucchi, zie T. Puttfarcken, 'Golden Age and Justitia in Sixteenth-Century Florentine Political Thought and Imagery: Observations on three Pictures by Jacopo Zucchi', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 43 (1980), 140; boven de ingang van het 18e-eeuwse rechthuis te Westzaan prijkt de tekst 'Suum cuique dare hic opus atque labor' (het chronogram is in deze weergave weggelaten) en aan de gevel van het 19e-eeuwse gerechtsgebouw te Sneek 'suum uique'. Zie voor het thema van beloning en straf, dat in feite een nadere specificatie is van dit adagium n. 121.

82 Zitten duidt op 'rust en bedaertheit des gemoets, vry van drift, en voorbarigheid', voorwaarden kortom voor een weloverwogen vonnis, zie H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 334, n.A; Vol. III 295, n.M; 299. Een analoge betekenis is aan te treffen bij het thema 'Lit de Justice', zie E. Mâle, *L'art religieux de la fin du moyen-âge*, Parijs 1925, 314, afb. 169. Voor de roedenbundel, zie n. 72.

83 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 349-350. Bij Plutarchus en Pausanius wordt Jupiter in verband gebracht met Justitia en Goede Regering, zie S. C. Chew, *The Pilgrimage of Life*, New Haven-London 1962, 139.

Afb. 18. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van de Onkreukbare Gerechtigheid, ca. 1773. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes (foto avc Vrije Universiteit).

In het midden van het derde witje in de vierschaar staat een putto met een weegschaal en een opgeheven zwaard door een kroon gestoken, als symbolische evocatie van de 'Onkreukbare Gerechtigheid, welke zich noch door vriendschap, noch door haet laet buigen' (afb. 18).⁸⁵ Geholpen door de lichtstralen en een tweetal engeltjes met een bliksem doet deze Justitia als triomfator een zestal ondeugden verschrikt op de vlucht slaan.⁸⁶ Bij het herkennen van deze ondeugden wrekt zich het ontbreken van aanknopingspunten als sekse, leeftijd, kleurgebruik en het geringe aantal attributen. Daardoor blijven verscheidene personificaties mogelijk, die in relatie met de hoofdfiguur evenwel gereduceerd kunnen worden tot de volgende dramatis personae: geheel links duikt de 'Wredaerdigheid' in-

een voor een aanvliegende putto met bliksem.⁸⁷ Voor dit knaapje staat de geschrokken 'Onrechtvaardigheid', te herkennen aan de tulband en het kromzwaard en een voorovergebogen putto met o.a. een omgevallen pot met geld aan zijn voeten, die als de 'Omkoopning der Rechters' figureert.⁸⁸ De op zijn rug gevallen putto met 'momaenzicht' is het 'Bedrogh' of de 'Verraedery'.⁸⁹ Het schild en het zwaard van het kereltje achter hem geven aanleiding tot meer duidingen. De personificaties van de 'Haer' of de 'Razerny' komen in de context van dit grisaille als de meest geschikte in aanmerking.⁹⁰ Als laatste ondeugd holt met uitgestrekte armen de 'Onwetendheit' weg, te herkennen aan zijn ezelsoren en de slaapverwekkende papavers in zijn hand.⁹¹

85 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 301-302.

86 Stralen die de Onkreukbare Gerechtigheid beschijnen zijn te interpreteren als Gods hulp, vgl. *ibid.*, vol. I, 97, vol. II, 37, vol. III, 46o.

87 *Ibid.*, vol. II, 647-651.

88 Respectievelijk *ibid.*, vol. II, 226 en 205.

89 *Ibid.*, vol. II, 583-584 en vol. I, 91.

90 *Ibid.*, vol. II, 3-5 en vol. III, 667-668.

91 Vgl. de attributen bij de diverse concepten van de Onwetendheit, *ibid.*, vol. II, 251-255.

Dit grisaille hing oorspronkelijk boven de deur tussen vierschaar en gang. Niet van symboliek ontbloot werd de binnentredende vroedschap vanuit de gang door een lantaarn met licht overgoten, waarbij het grauwtje hen erop wees onkreukbaar recht te spreken. Een soortgelijke vermaning vermeldt de Ripa-vertaling van Petrus Zaunslifer (1722), een tekst die in de 18e eeuw boven de toegang tot de raadkamer van het stadhuis te Rijnsburg hing: 'Wie van de Raetsheeren gij ook zijt, die volgens uw ampt ter vergadering intreedt, legt eer gij binnen treedt af toorn, geweld, haat, vrientschap, het oor tot smeeking; want naer gij anderen recht of onrecht zult gedaen hebben, zo zult gij ook Godts oordeel verwachten en bevinden'.⁹² Een dergelijke opsomming zal de rechters niet vreemd in de oren hebben geklonken, omdat het in vele juridische handboeken sinds de 16e eeuw voorkwam, soms onder aanhaling van gezaghebbende teksten uit de bijbel en de klassieke literatuur.⁹³ Bovendien laat een eed van de rechters, die in vele plaatsen gebruikelijk was, weinig ruimte voor affecten, want men zwoer: 'Een yeder goed regt ende expeditie van justitie te doen, naar den regten ende gewoonten van den Lande ende haare beste wetenschap sonder yemand eenige haat, gunst, of afgunst toe te dragen'.⁹⁴ Deze formules betekenden in een aantal gevallen echter niet veel meer dan stoplappen voor een in onze ogen ongebreideld opportunisme van de zittende magistratuur. Zo bediende de schout in zijn functie van officier van justitie zich vaak van verklikkers of geheime agenten en was een deel van de opgelegde boetes bestemd als honorarium van het rechtscollege. De toenmalige juridische organisatie kon geen onkreukbare gerechtigheid waarborgen, en het is de vraag of de huidige organisatie dat kan.

Het thema van de *Onkreukbare Gerechtigheid* kent in

Afb. 19. Hiëroglief van de Onkreukbare Gerechtigheid. Houtsnede uit de *Hypnerotomachia Poliphili*, 1499.

de beeldende kunst en literatuur een lange traditie, die in 1499 werd geïnitieerd door de uitgave van de *Hypnerotomachia Poliphili* van Francesco Colonna (afb. 19). Colonna compileerde zijn hiërogliefen uit klassieke en middeleeuwse bronnen en eigen inventie.⁹⁵ Deze en vergelijkbare allegorieën met Justitia omgeven door ondeugden '... die haer contrary zyn', zoals Karel van Mander Vasari's Gerechtigheid in het huis van kardinaal Farnese beschrijft, zullen niet zonder invloed zijn ontstaan van Lucianus' beschrijving van *De Laster van Apelles* en Prudentius' weergave van de strijd tussen deugden en ondeugden en de middeleeuwse uitbeeldingen daarvan.⁹⁶

92 P. Zaunslifer, *Tafereel vn overdeftige zinnebeelden gemaelt naer deuchden, ondeuchden, gemoetsdriften der menchen, straffen gods en zeggeningen: Eerst beschreven door Cesare Ripa, Pierius Valerianus, Orus Apollo en anderen (...)*, Amsterdam 1722, 280. Vgl. 2 kronieken xix, 6.

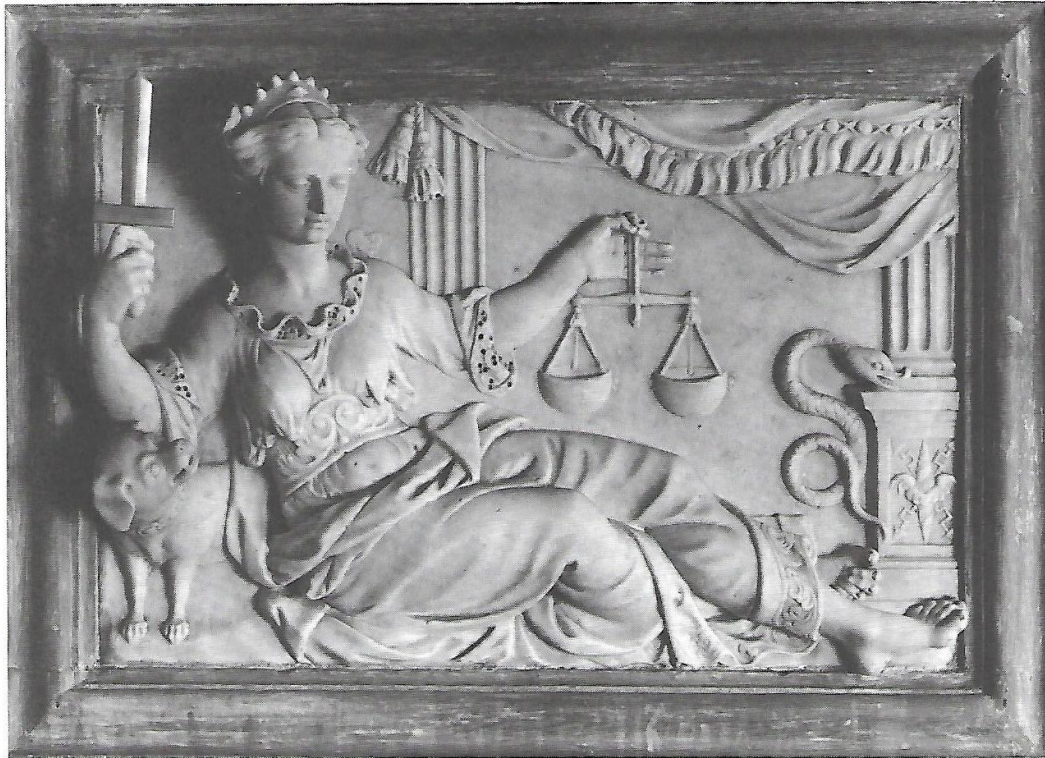
93 Zie bijvoorbeeld: I. de Damhouder, o.c. (n. 38), I, ii,4 en I,ix; P. Merula, *Manier van procederen, in de provintien van Hollandt, Zeelandt en West-Vrieslandt, (...)*, 2 vols., Leiden/Kampen/Amsterdam 1781-1783 (ed. princ. 1592), vol. I, vi, i, 3; J. van der Linden, *Verhandeling over de Judicieele Practyq, (...)*, Leiden 1794-1798 (ed. princ. 1781), I, 2.

94 S. van Leeuwen, *Manier van procederen in civile en criminele saaken*, Leiden/Rotterdam 1666, 138, noot.

95 F. Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili, ubi humana omnia non nisi*

somnium esse docet, Venetië, 1499, f.vi r; J. W. Appell, *The Dream of Poliphilus: Fac-similes of one Hundred and Sixtyeight Woodcuts in "Hypnerotomachia Poliphili"*, (Londen) 1893, afb. 87. Meer over dit boek bij K. Gielhow, 'Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Renaissance', *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 32-1 (1915), 1-232, m.n. 55 e.v. en L. Volkmann, *Die Bilderschriften der Renaissance: Hieroglyphik und Emblematik in ihren Beziehungen und Fortwirkungen*, Leipzig 1923 (fascimilé-editie Nieuwkoop 1962), m.n. 12-28.

96 Vgl. R. Förster, 'Die Verläumdung des Apelles in der Renaissance', *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen* 8 (1887), 29-56; 89-113 en *idem* 15 (1894), 27-40; 43 (1922), 126-136 en A. Katzenellenbogen, *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval*

Afb. 20. Jan Gijselingh de jonge, Giustitia Retta, 1593. Marmer bas-reliëf. Stadhuis Gouda (foto Monumentenzorg).

In de Nederlandse stadhuisdecoratie komt het thema van de Onkreukbare Gerechtigheid behalve in Goes ook in het Goudse stadhuis voor (afb. 20). Daar beeldhouwde Jan Gyselingh de jonge het concept in hoogrelief als dessus-de-porte, zich baserend op de tekst in de *Iconologia* van Ripa, die op zijn beurt Colonna's spreuk bij de hiëroglief parafraseerde en de symbolen waaruit het beeld is opgebouwd zinnebeeldig verklaarde.⁹⁷ Een variant op dit thema levert de gravure die door Johannes Galle werd gepubliceerd (afb. 21). Een tronende Justitia weerstaat de verleidingen

van rijkdom en roem en laat zich niet door dreigementen en kanonvuur afschrikken. De spreuk op de banieren aan weerszijden van de Rechtvaardigheid bevestigt haar onwrikbaarheid: *NEC SPE; NEC METV.*⁹⁸

De grisailles vielen bij de Goese burgerij in de smaak, zoals de uitlating van een aanwezige bij een diner in de vierschaar ter gelegenheid van de Satisfactieviering in 1777 bewijst: 'De beroemde Schilderstukken voor de schoorsteen, en boven de deuren, door den grooten Konst-Schilder *Geerards* te *Antwerpen* gemaakt, en op het Gerecht van deze Kamer toepasselijk hebben al

Art, New York 1964². Voor het citaat, zie K. van Mander, *Het Schilder-boeck*, ... Alkmaar 1603-04 (tascimilé-editie Soest 1969), 'Het leven [...] Italiaensche schilders', f. 182v-183r; S. van Hoogstraeten, *Inleiding tot de hooge school der schilder-konst*, Rotterdam 1678, 91, maakt tevens melding van Vasari's schilderij,

97 J. Schouten, 'Cesare Ripa en de marmeren dessus-de-porte van Jan Gijselingh de Jonge in het stadhuis van Gouda', *Antiek* 4 (1969), 185-195.

98 S. C. Chew, o.c. (n. 49), 139, afb. 14.

Afb. 21. Allegorie van de Gerechtigheid, gravure, uitgegeven door Johannus Galle (1600-1676) (foto Kunsthistorisch Instituut van de RU te Utrecht).

lang de goedkeurende verwondering der aanschouweren weggedragen'. Hetzelfde gold voor het stucwerk dat in deze tekst werd gekarakteriseerd als '... niet minder fraaij en opmerkelijk'.⁹⁹

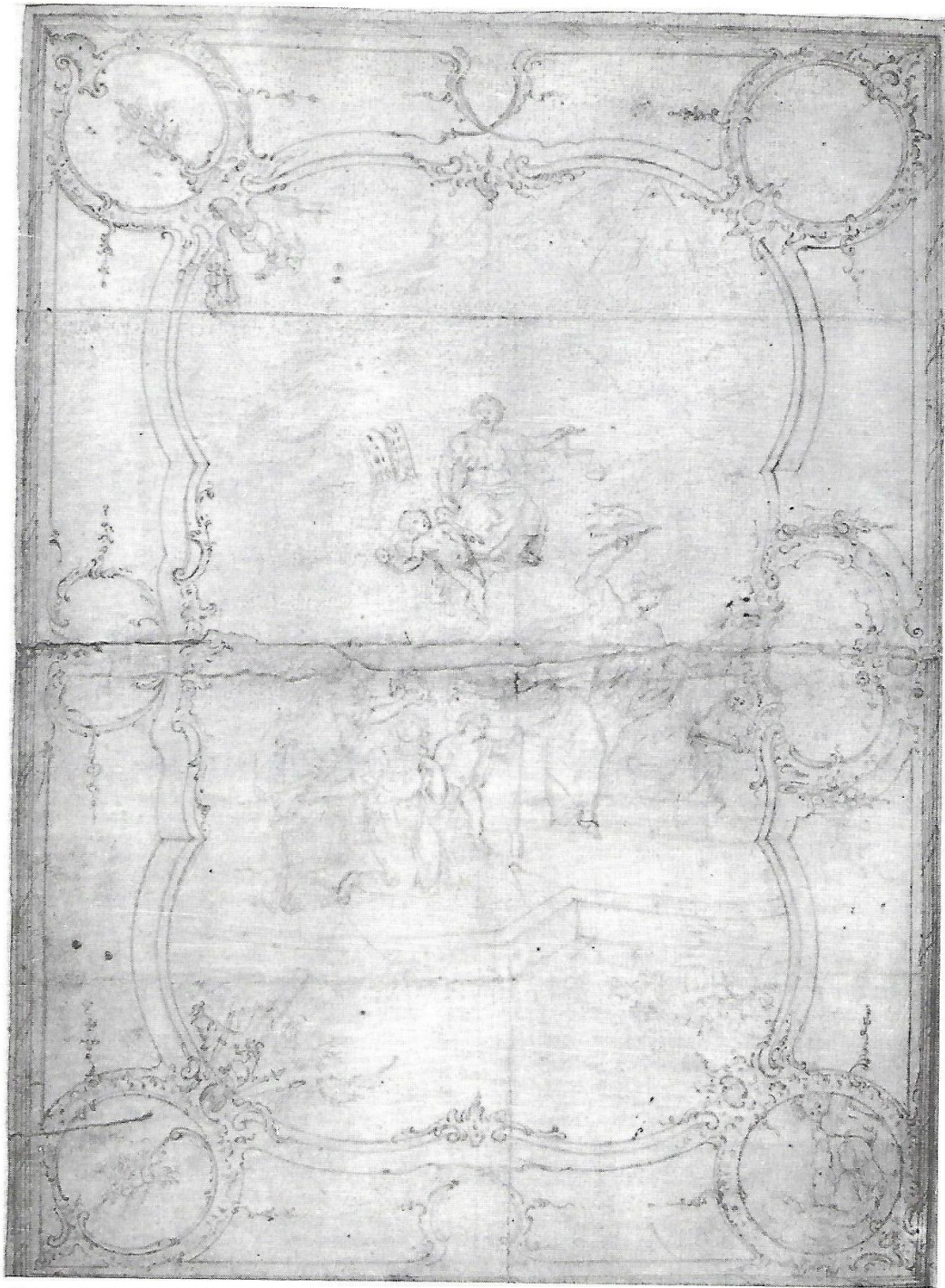
⁹⁹ GA Goes 'Handschriften verzameling', 'Kort verhaal van de Plechtigheden te Goes, den 22 maart, 1777, zijnde het Twee honderd jaarg Eeuwfeest, toen de stad Goes, en het Eijland Zijd-Beveland, zig door een vrijwillige Satisfactie begeven hebben onder het Stadhouderschap van den Doorluchtigen Prins van Orange Willem den Ien', voorlopig nr. 83, 16-17. Zie voor het feest ook F. van Dijk, o.c. (n. 2), 183-206. De maaltijk werd in de vierschaar gehouden omdat er geen andere representatieve ruimte voorhanden was, zie GA Goes, o.c. (n. 1), inv.nr. 36, f. 218r.

¹⁰⁰ GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810, h. 37 × br. 26,7 cm. Op de tekening zit onder een alziend oog in een gelijkzijdige driehoek Vrouwe Justitia met haar weegschaal naast de tien geboden. Onder Justitia staat een putto met paslood voor een basement,

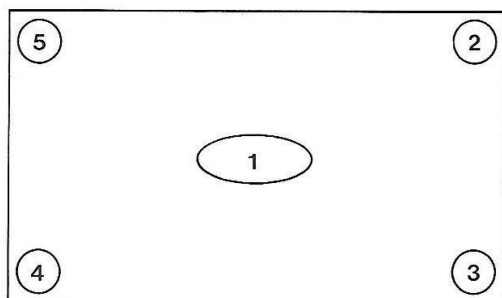
Op een ontwerptekening voor het stucwerk, aanwezig in het gemeentearchief van Goes, is in het midden een allegorie geplaatst waaruit blijkt dat men nog plannen moet hebben gehad het plafond met een schildering op te luisteren (afb. 22).¹⁰⁰ Dit middelmatige schetsje, dat duidelijk van een andere hand is dan het ontwerp voor het pleisterwerk op hetzelfde blad, is interessant omdat het de ideeën weerspiegelt waarmee de opdrachtgevers hebben gespeeld. De plafondschildering zelf is nooit uitgevoerd. Het concept dat eraan ten grondslag lag werd echter wel zo goed als geheel gerealiseerd. Zo verwerkte Soldati de tafelen der wet, de weegschaal, de krans en de gesel namelijk in allegorische trofeeën, die als chutes zijn gehangen binnen tondi van rocaille-ornament in de hoeken van de vierschaar (afb. 23, zie ook afb. 26, 27, 31 en 32). Het is daarbij opvallend dat de dispositie van deze attributen aan het plafond overeenkomt met de plaatsing ervan op de tekening. Het stralend alziende oog promoveerde naar het centrum van de vierschaar, waarbij de driehoek om het oog werd vervangen door de ouroboros, een zichzelf in de staart bijtende slang, als symbool van de eeuwigheid (afb. 24).¹⁰¹ Bij de identificatie van de

waarop enige boeken zijn geplaatst. Aan de rechterzijde van de personificatie van de gerechtigheid wordt de deugd bekranst, terwijl aan de linkerzijde de ondeugd met een gesel wordt verdreven. Evenals de andere ontwerptekeningen geeft dit ontwerpje verschillende oplossingen voor de stucdecoratie van het plafond. De tondo rechtsonder is ingevuld met een tekening van twee naakten, sterk verkort. Twee andere tondi bevatten slingers met vruchten. Opvallend is verder de podiumachtige verhoging waarop de figuren die de allegorie bevolken zich bevinden. De symbolen op de tekening, die niet aan het plafond zijn afgebeeld, zijn de driehoek en het paslood. De driehoek is het zinnebeeld van de drieëenheid en het paslood is een symbolische evocatie van rechtvaardigheid en billijkheid bij het vaststellen van het oordeel, zie: H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 1, 205 en vol. II, 143. Ook de andere meetinstrumenten verschijnen dikwijls bij de Gerechtigheid. Zie b.v. de geschilderde trofee in grisaille aan de schouw van de voormalige rechtkamer van het stadhuis te Rheden en het fries boven de deur naar de schepenkamer van het Amsterdamse stadhuis, zie n. 107. Vgl. ook Jesaja xxviii, 17. Zie voor meetinstrumenten ook P. Merula, o.c. (n. 93), 'Verklaring van de Titel-Print'.

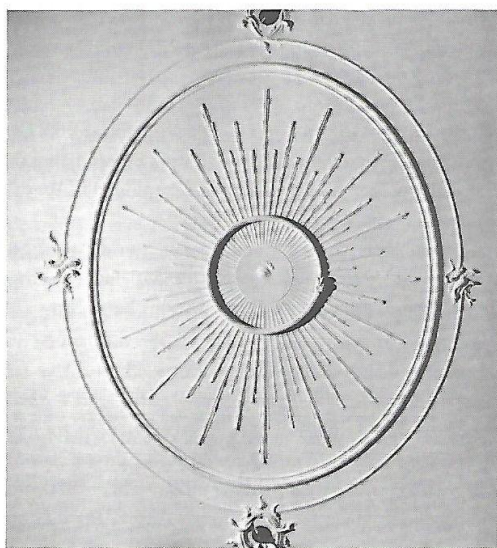
¹⁰¹ Ook in de vierschaar van Weesp is het Alziend Oog afgebeeld binnen de cirkel gevormd door de Ourobours. De Ouroboros komt voor als attribuut van de eeuwigheid bij H. K. Poot, o.c. (n. 67) vol. 1, 378. Zie ook K. van Mander, o.c. (n. 96), 'Uutbeeldinge der figuren', fol. 132v; 'met een open ooghe/wort beteyckent den aensienden Vader der lichten/Godt'. Het is opmerkelijk dat men het drieëenheidsaspect op de tekening heeft laten vallen ten gunste van de eeu-

Afb. 22. Anoniem, ontwerptekening voor het plafond van de voormalige vierschaar van het stadhuis te Goos, ca. 1771. GA Goos (foto Monumentenzorg).

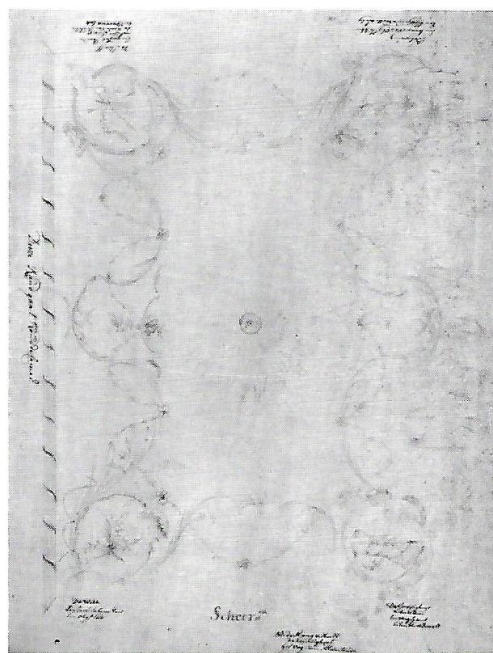

Afb. 23. Dispositie van de stucreliefs aan het vierschaarplafond: 1: Alziend Oog, vergelijk afb. 24. 2: tondo met attributen van de Beloning, vergelijk afb. 26. 3: tondo met attributen van de Straf, vergelijk afb. 27. 4: tondo met de tafelen der Wet, vergelijk afb. 31. 5: tondo met attributen van de Gerechtigheid, vergelijk afb. 32.

Afb. 24. Joseph Soldati, het Alziend Oog en de Ourobouros, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

wigheid. Mogelijk hangt deze keuze samen met verschillende bijbelteksten waarin gewag wordt gemaakt van gods eeuwige gerechtigheid vgl. Psalm cxix, 142 en Jesaja li,8. Het alziend oog is wel in een driehoek afgebeeld in de z.g. Tienradenkamer in het stadhuis van Breda, en in een der trofeeën in de voormalige rechtkamer van het rechthuis van Westzaan. Zie over het stralende Alziende Oog n. 115 en voor het Alziend Oog op een scepter n. 143. Zie voor de iconografie van dit symbool in het algemeen E. Kirschbaum, o.c. (n. 36), s.v. 'Auge'.

Afb. 25. Anoniem, tekening van het vierschaarplafond met verklarende aantekeningen. GA Goes (foto Monumentenzorg).

vier trofeeën vormt een tweede tekening, eveneens aanwezig in het archief van Goes, door de bijschriften een belangrijk hulpmiddel (afb. 25).¹⁰² Aan de westzijde van de vierschaar zijn de trofeeën van beloning en straf geplaatst (zie afb. 23). De beloning wordt verbeeld door een palm- en olijftak, een bloem – op de tekening een bloeiende witte lelie genoemd – en een

¹⁰² GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810, potlood met bijschriften in inkt, h. 42 × br. 31,7 cm. M.n. het ornament en de dispositie van de verschillende trofeeën komen niet overeen met het uitgevoerde stucplafond. Het is niet duidelijk of deze tekening een ontwerp of een zeer vrije navolging is. W. S. Unger, *Catalogus van den Historisch-Topografischen Atlas van het Zeenwsh Genootschap der Wetenschappen*, 4 vols. Middelburg 1931-1957, vol. II, 164, nr. 1423 vermeldt een derde ontwerp voor een plafond van het Goese stadhuis. Van deze tekening is alleen nog een lichtdruk aanwezig in de verzameling *Zelandia Illustrata*. Op grond van het geprononceerde koefplafond waarvoor dit ontwerpje is bestemd en vanwege stilistische verschillen, kan deze tekening van de lijst ontwerpjes voor een der plafonds van het Goese stadhuis worden afgevoerd.

Afb. 26. Joseph Soldati, tondo met de attributen van de Beloning, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 27. Joseph Soldati, tondo met attributen van de Straf, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

krans van olijftakken (afb. 26). De straf wordt zinnebeeldig aangeduid door een gesel, een roede, een doorntak, mogelijk een roede van justitie, en twee niet nader te identificeren takken, waarover ook de tekening geen uitsluitel geeft (afb. 27).¹⁰³ Aan de zijde van het rechtscollege, de oostzijde van de vierschaar, wordt de Gerechtigheid uitgedrukt door de weeg-

schaal, het zwaard en een eiketak (zie afb. 32).¹⁰⁴ De trofee met de tien geboden, een olijftak en een palmtak kan volgens het bijschrift op de tekening 'De Weth' voorstellen (zie afb. 31).¹⁰⁵

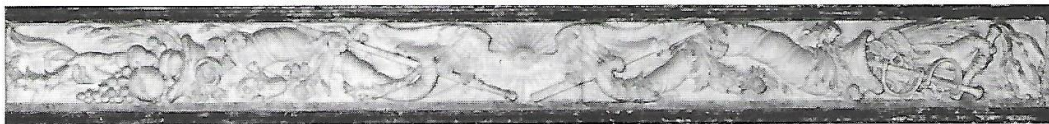
De betekenis van de stucdecoratie van dit plafond wordt door de verslaggever van de Satisfactieviering in het al eerder aangehaalde manuscript kernachtig sa-

¹⁰³ Zie n. 102. Het bijschrift bij de trofee van beloning op de tekening luidt: 'Belooning Een krans van Olijftakken Een bloeiende witte Lely'. In GA Goes, o.c. (n. 99), 16-17 wordt gesproken van '... een lauwerkrans, en cieraaden ...'. Zowel de olijftak als de palmtak zijn tekenen van overwinning vgl. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 375 en *ibid.*, vol. II, 540. Als de bloem inderdaad geïdentificeerd mag worden als een lelie, zoals de tekening aangeeft, zou het onschuld en reinheid aanduiden vgl. K. van Mander, o.c. (n. 101), fol. 134v: 'De witte Lely beteyckent suyerheyte des ghemoets/en schoonheyte'. Bij Laatste Oordeel-voorstellingen heeft Christus aan de zijde van de verdoemden vaak een zwaard, aan de kant van de zaligen een bloeiende witte lelie. Het bijschrift, behorende bij de trofee van de straf luidt 'de Straff, Een geessel Roede, Een geessel Swep de Roede van Justitia, Een doornetak'. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 3, 290. In GA Goes, o.c. (n. 99), 17, wordt de trofee van de straf beschreven als bestaande uit 'roeden en andere werktuigen van Straffe'. Zie voor de gesel H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 19 en *ibid.*, vol. I, 119. De roede van Justitie is een waardigheidsteken van de rechter en komt ook voor als tralie-werk in het hek van Sumel dat de vierschaar in tweeën deelt. Zie voor het onderwerp gerechtsstaven A. M. Koldewij, 'Het

stocxken van die Justicien', *Spiegel Historiae* 17 (1982), 38-43. De doornetak wordt in het bijschrift van de tekening waarschijnlijk vereenzelvigd met de roede van justitie. Zie voor de boeien H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 24, n.A. De straf is met grotendeels dezelfde attributen verbeeld in een van de trofeeën in het rechthuis van Westzaan, zie J. Vreededuin, *Geschiedenis van de Bame Westzaan*, Zaandam 1903, 142. Een trofee van straf bevindt zich ook aan de linkerzijde van de schouw van de schepenkamer van Weesp. Tenslotte is er een lijst rond een kaart, afkomstig uit de vierschaar en nu in de collectie van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft, vgl. D. van Bleyswiick, o.c. (n. 11), vol. II, 864-865.

¹⁰⁴ Dit zijn de traditionele attributen van de gerechtigheid, zie H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 290, n. B en C. De eiketak verbeeldt dat standvastigheid bij deze deugd noodzakelijk is.

¹⁰⁵ De wet komt hier waarschijnlijk in een meer op de rechtspraak betrokken context voor, dan door *ibid.*, vol. III, 282-283, 287 gegeven. Vgl. hiervoor n. 131. Eveneens kan gewezen worden op de gebroken wetstafelen aan de voeten van de personificatie van de gerechtigheid, *ibid.*, vol. III, 217. Zie voor de palm en olijftak, *ibid.*, vol. III, 375.

Afb. 28. Artus Quellien, het Alziend Oog met aan weerszijden attributen van de Beloning en de Straf, c. 1650. Fries boven de ingang tot de schepenkamer van het voormalige stadhuis te Amsterdam (foto collectie dr. J. Wester, Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit).

mengevat. De scribe meldt nl. dat het decoratieprogramma '... met weinig woorden ten kennen geeft – en hij citeert dan uit een onbekende bron – dat het Alziend Oog de daaden der Menschen, naar Gerechtigheid weegt, beloonende den goeden en Straffende den Kwaaden'.¹⁰⁶ Het is deze aanhaling die bij de verdere behandelingen van het plafond uitgangspunt zal zijn. In feite is dit citaat een verwijzing naar het Laatste Gericht. Zoals hierboven al aan de orde is geweest, waren voorstellingen van dit thema bepaald niet onbekend in de rechtbanken van de Republiek. Evenals de Laatste Oordeel-scènes heeft ook de allegorische uitbeelding van dit thema in Goes, door het Alziend Oog en de tondi van beloning en straf, naast het belang voor alle betrokkenen bij de jurisdictie, een speciale betekenis voor het rechtcollege. Een aantal voorbeelden illustreren dit. Het beeldhouwde fries boven de deur van de Amsterdamse schepenzaal is opgebouwd uit een gevleugeld Alziend Oog tussen meetlat en maatstok met links daarvan de zinnebeelden van straf en rechts daarvan die van beloning (afb. 28). Deze eerste allegorische evocatie van het eschatologische gebeuren in een Nederlands stadhuis wordt door Quellien als volgt verklaard: 'De Beloningh van de goede en de Straf van de quade, Met de Maet daermen meede meet, salmen gemeten worde', een spreuk kortom die de binnentredende schout en schepenen zouden moe-

ten gedenken.¹⁰⁷ Deze aan de bijbel ontleende tekst werd al in de 16e-eeuwse juridische literatuur specifiek op de rechters betrokken.¹⁰⁸ Het Amsterdamse reliëf benadrukte door gebruik te maken van een gevleugeld oog, dat men snel voor Gods rechterstoel geroepen kan worden.¹⁰⁹ Om het portret van de Deventer magistraat van Gerard Terborch laat de rijk gesneden lijst, waarvan de bovenregel een letterlijke kopie is van het Amsterdamse fries, zien dat de notie van Quellien zich ook hier op de ambtsdragers toespitste (afb. 29). Behalve door het Laatste Oordeel dat achter de portretten is aangebracht, laat de magistraat zich leiden door de eschatologische connotatie van de sterk overheersende lijst.¹¹⁰ Alleen de voorstelling van een Alziend Oog zonder de beloning en de straf, zoals bijvoorbeeld is uitgebeeld in de vierschaar van Weesp en de z.g. tienradenkamer in het stadhuis van Breda, was voor de rechters waarschijnlijk al voldoende het schrikbeeld van het Laatste Oordeel op te roepen. De zittende magistratuur diende zich steeds bewust te zijn van de aanwezigheid van God tijdens de jurisdictie, zoals blijkt uit de vele geschilderde teksten in raadhuisen. Het college moest zich realiseren dat het God als rechter had '... voor wiens alziende oogen niets kan verborgen blyven, en aen wien men t'eeniger tyt reukenschap zal moeten geeven van het rechten'.¹¹¹

De interpretatie van de plafonddecoratie, aange-

106 GA Goes, o.c. (n. 99), 17. De daden der mensen, het enige onderdeel, dat de verslaggever niet dadelijk aan het plafond verbeeld ziet, koppelt hij gemakshalve aan de trofee met de tafelen der wet, waarvan de betekenis in de aangehaalde samenvatting niet aan de orde wordt gesteld. Zijn interpretatie van deze trofee wordt echter wel door vele auteurs na hem klakkeloos overgenomen.

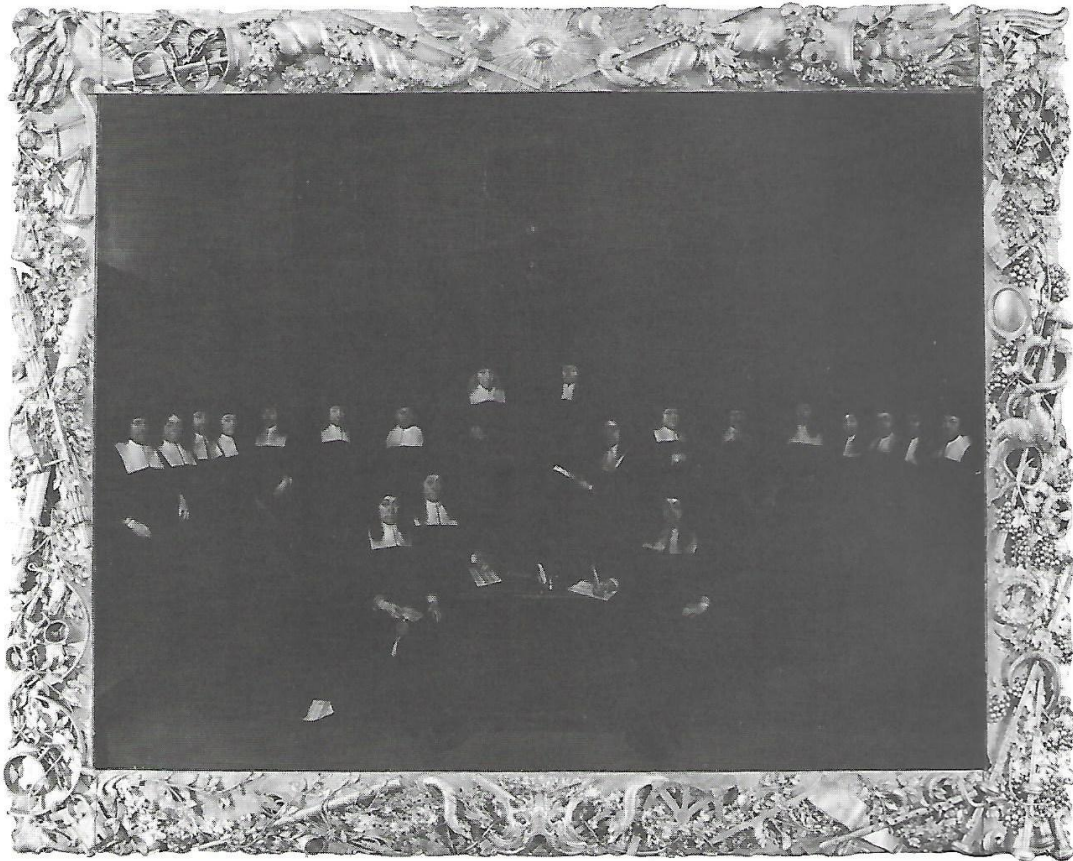
107 H. Quellien, *Van de voornaemste statuen ende cieraten, van 't konstrijcke Stadt-huys van Amstelredam, 'tmeeste in Marmer gemaect door Artus Quellinus, Beelthouwer der voorseyde Stadt*, Amsterdam 1665-69, vol. II, fig. L. De tekst is ontleend aan Lucas vi, 38. Voor een variant op deze thematiek, zie n. 118.

108 Ph. Wielant, o.c. (n. 38), 7: '... alle iugen iustitie doende/moeten altijts voer oogen hebben/die iustitie Godts/ende overdencken tgroot perickel van zielen daer zij in staen/ende moeten hem selven persuaderen ende versekeren dat met sulcker mate als zij meeten sullen gemeten worden'.

109 L. Volkmann, o.c. (n. 95), 11. Vgl. ook E. Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance*. Oxford 1980⁴, 232-233, nn. 42,53.

110 B. Dubbe, 'De Deventer beeldhouwer Derck Daniels (1632-1710)', *Antiek* 16 (1982), 361-382, afb. 7 a,b,c.

111 Teksten ontleend aan 2 Kronieken xix, 6, waren aan te treffen in de rechtzalen van Leiden (16e eeuw), Bolsward en Hasselt (17e eeuw) en Rhena (18e eeuw). Vgl. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 295, n.O.

Afb. 29. Gerard ter Borch, de magistraat van Deventer, 1667. Stadhuis Deventer (foto Rijksmuseum, Amsterdam).

haald door de verslaggever van het Goese feest, bevat evenwel nog een tweede betekenislaag. Het Alziende Oog heeft niet alleen betrekking op het straffen en belonen in het laatste der dagen, maar ook op de vonnissen van de rechters in het heden. Schout en schepenen waren plaatsvervangers van God, een notie die

destijds bewust werd ervaren: '... de Rechters die Godt heeft gesteld, En in zyn plaats 'tgericht bevolen. Zyn zulke die het minste dolen, ...'.¹¹² In de rechtspraak zijn de rechtscolleges uitvoerders van de Goddelijke wil en hun vonnissen moeten dan ook gezien worden als uitspraken van God. De rechters ontvangen op

¹¹² *De vierschaar van het Gemeen: Lierxang Tot en duidelijck betoog, hoe weinig op bare Vonnissen aan is te gaan, en dat alleen den Rechter, welke van God ingesteld is, het Vonnis toekomt*, 's-Gravenhage 1761 (pamflet gesigneerd door Lagendaal), fragment uit het veertiende couplet; I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Beschrijvinghe van de Wereltsche Iustitie': 'Daerom bid ick u Rechter, wie ghy oock zijt, dat ghy uwes ampts, jae des Goddelijcken wils (wiens plaets ghy int richten bewaert) ghedachtich zijnde, ...'. GA Goes, 'Nieuwjaarstoespraken van mr. L. P. van de Spiegel, gehouden in de raad', inv.nr. 187, 1772, is in dit verband illu-

stratief; men moest namelijk boven alles 'de goedkeuring van den Oppersten Regeerder ... nastreven ... en beschouwen wij daar by, hoe wy als Regenten, werktuigen zyn in de hand der besturende Voorzienigheid, om tot heil van kerk en staat, in onzen kring, werkzaam te wezen ...'. In het voorwoord van L. P. van de Spiegels *Historie van de satisfactie, waar mede de stad Goes en het eiland Zuid-Beveland zich begeeven hebben onder het stadhouderschap van Prins Willem van Orange, in het jaar 1577*, Goes 1777, x: 'U hartelyk toebidde de dierbaarste Zegeningen van Hem, door wien alle Overheden regeeren ...'. Zie ook H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 298-299, n.C.

zinnebeeldige wijze hun inspiratie van de gestucte stralen die van het Alziend Oog uitgaan en in feite de uitstorting van de heilige geest visualiseren.¹¹³ Dit idee kreeg expliciet gestalte in het stucwerk boven de toegang tot de vierschaar in het Middelburgse stadhuis, waar de voorstelling van een door stralen beschenen Gerechtigheid door de tekst 'Sol Iustitiae Illustra Nos' wordt aangeduid.¹¹⁴ Het motief van de *sol iustitiae* en dat van het oog van justitie vinden hun oorsprong in de klassieke oudheid en zijn de voorgangers van het stralende alziende oog als symbool van God. Deze voorstellingen komen in de 17e en 18e eeuw naast elkaar voor en wijzen uiteindelijk op de alziendheid en alwetendheid van het opperwezen, waardoor ze qua betekenis nagenoeg inwisselbaar zijn.¹¹⁵

Voor de wijze waarop het concept van de belonende en straffende justitie in Goes het stucplafond siert en ook in het al eerder genoemde schetsontwerp is verbeeld (zie afb. 25), is er andermaal een directe lijn met de 18e-eeuwse uitbreiding van het Middelburgse stadhuis te trekken. Gerard Sanders vervaardigde in 1763 een tweetal dessus-de-portes voor de schepenkamer van de Zeeuwse hoofdstad.¹¹⁶ Een van de schilderijen, die in de tweede wereldoorlog verloren zijn gegaan, stelde volgens de *Zeeland Cronyk Almanach* (1782) van Dane de beloning en de straf voor.¹¹⁷ In het

midden herkent de auteur de Beloning, die haar oog gevestigd houdt op de tien geboden '... als een Richtsnoer des Rechts; houdende in de rechterhand eenen Lauwerkrans als de Kroone der Deugd, dewelke uit den Hoorn des Overvloeds een ryke belooning ontvangt. In de linkerhand ziet men eenen Geesselzweep, ter Kastyding van de Overtreceders der Wet ...'. Deze interpretatie van Dane is waarschijnlijk niet geheel correct, want het is immers moeilijk voor te stellen hoe bij de personificatie van Beloning een attribuut om te straffen op zijn plaats zou zijn. Ongetwijfeld gaat het hier om een belonende en straffende Justitia, zoals deze bijvoorbeeld ook verschijnt op de titelprent van Antonius Matthaëus *Verhandeling over de Misdaden (...)* (afb. 30).¹¹⁸ Ook het tweede Middelburgse bovendeurstuk kan in verband worden gebracht met de ontwerptekening in Goes. Op het schilderij van Sanders stond de Rechtmatigheid met in de '... rechterhand een Pasplood, rustende op den Bybel; in de linkerhand eene Voetmaat; beide als een Zinnebeeld, van het onfeilbaar Richtsnoer der Goddelyke Wet'.¹¹⁹ Op de tekening (zie afb. 22) werd hetzelfde motief vorm gegeven door een basement met boeken en een putto met schietlood, zodat samenvattend deze allegorie geïnterpreteerd kan worden als Justitia die zich bij het toemeten van beloning en straf baseert op de bijbel en de geschreven

113 R. de Hooghe, *Spiegel van Staat des Vereenigde Nederlands. (...)*, Amsterdam 1706, 381: '... neen, de dryeenige Godstraal blinkt alleen daar in, en laat zyne Straalen in de ongekrukte herten der Regters zo wel alle duysterheyd verlichten, dat zig *Europa* verplicht vind, dat Heerlyk afschynzel in de Vonnissen blinkende, te loven, en de uytspaken der zelve als Godspraken in diegelyke gevallen na te volgen'. GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 60), 11: 'De Hemelstralen op de Gerechtigheid, betekent dat sonder Godes Hulpen, de wijshey niet verkregen wordt' aldus een citaat uit de verklaring van de schilder Mattheus Verheyden. Zie ook K. Fremantle, o.c. 1962 (n. 54).

114 W. S. Unger, o.c. 1932 (n. 22), 18. Het stucrelief is in de tweede wereldoorlog verloren gegaan. Zie voor deze tekst ook de lijst rond de stadsplattegrond in de collectie van Het Prinsenhof en de uitleg ervan bij Van Bleyswijk, o.c. (n. 11), vol. II, 864.

115 Zie Maleachi iv, 2; de profeet ziet de zon van de gerechtigheid opgaan, waarmee hij Christus bedoelt. K. van Mander, o.c. (n. 101), fol. 133v: 'Met de Sonne wort beteykent den eenigen Godt ...'. In E. Panofsky, 'Dürer and Classical Antiquity', *Meaning in the Visual Arts*, New York 1955, 256-265, wordt uiteengezet hoe de antieke zonnegod, de Sol Invictus, wordt vereenzelvigd met Christus als Sol Iustitiae. I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Beschrijvinghe van de Wereltsche Iustitie', 'Eenige uytspreecken vande Iustitie': Iustitie is de Son des aertrijcx'. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 298-299, m.n. noot C, waar

de zon en het oog der gerechtigheid aan elkaar worden gerelateerd. De onderlinge relatie kan men ook zien in de allegorie van Theodorus van der Schuer uit 1682 in de voormalige burgemeesterskamer van het stadhuis te Den Haag, die als titel 'Iustitia Oculum' meekreeg. In het midden van de compositie bevindt zich een stralende zon, die het woord Jahwe bevat, vgl. J. C. Herpel, o.c. (n. 12), 246. Zie voor de inwisselbaarheid van zon en oog ook F. J. Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze: Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbniß*, Münster 1918, 97. Een 'Sonne der gerechticheit' is ook afgebeeld op de al eerder genoemde Delftse sierlijst, zie D. Bleyswijk, o.c. (n. 11), vol. II, 864. Een zon van gerechtigheid bevindt zich ook in het hekwerk van de trap in de hal van het raadhuis te Goes.

116 Voor de rekening zie H. M. Kesteloo, o.c. (n. 6), vol. IX, 47.

117 J. Dane, o.c. (n. 6), vol. V, 561-562. Boven de westelijke deuring 'Beloning en Straf of de goede uitkomst der Deugd, en straf der Ondeugd'.

118 A. Matthaëus, *Verhandeling over de misdaden (...)*, Utrecht 1769, titelpagina. Een vroeg voorbeeld van een belonende en straffende justitia is Giotto's uitbeelding ervan in de Arena kapel, zie b.v. L. Strubblebine (red.), *Giotto: The Arena Chapel Frescoes*, New York 1969, 89 en afb. 62. Dirck van Deelen schilderde in 1656 dit thema voor het stadhuis van Arnemuiden.

119 J. Dane, o.c. (n. 6), vol. V, 562.

Afb. 30. Frontispiece in Antonius Matthaëus' *Verhandeling over de Misdaden*, Utrecht 1769. Justitia met attributen van beloning en straf (foto Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam).

wetten, al naar gelang men de boeken op het basement wil benoemen.¹²⁰

Het aloude thema van beloning en straf in de juridische en politieke literatuur is in feite een nadere specificatie van het al eerder geciteerde rechtsbeginsel *suum cuique tribuere*.¹²¹ Verschillende antieke auteurs stipuleerden dat belonen en straffen middelen waren om het maatschappelijk bestel te consolideren en tot bloei te brengen.¹²² Het motief dat in de juridische literatuur van de 16e eeuw tot topos is uitgegroeid werd te onzent – zoals reeds vermeld – voor het eerst uitgebeeld in het Amsterdamse stadhuis, waarvan het decoratieprogramma een ongekende uitstraling had.¹²³ Uiteraard blijven de iconologische handboeken niet achter. Zo spreekt Poot over Justitia als '... de Meesteres en

Koningin van alle deugden: van welke over het gansche menschelijke geslacht wetten en rechten zyn afgevloeit; die de vroomde daeden eer en beloning, de booze stukken schande en straf voorstelt'.¹²⁴ Wanneer de auteur daarbij aantekent dat het hier gaat om die Gerechtigheid die in de vierscharen door schout en schepenen wordt beoefend, kan men zich afvragen waaruit zo'n beloning als tegenhanger van concrete straffen dan wel bestaat? Het onderhouden van de gerechtigheid bestaat niet alleen uit het straffen der schuldigen, '... maer ook in 't vryspreken en zelf belooning der onschuldigen en in hen vergoeding te doen erlangen voor 't ongelijk en de schaede, die hen zyn toegebracht'.¹²⁵ Waaruit de beloning verder nog kan bestaan, valt op te maken uit de andere begrippen die tegenover de straf in de weegschaal van justitia worden geplaatst. In verschillende teksten wordt gesproken over het welzijn en de bescherming der vromen, over eer en lof, op te vatten als vruchten van de Beloning. Het laatste aspect wordt in meer letterlijke zin uitgedrukt door de hoorn des overvloeds, die vaak door de Beloning als attribuut wordt meege dragen.¹²⁶

Als de belangrijkste aspecten van de beloning beschouwde men toen de erkenning van onschuld en ideale maatschappelijke omstandigheden als gevolg van het onderhouden van de gerechtigheid. Zo belooft en straft God op twee niveaus tegelijk: door het rechtscollege in het heden en in de toekomst bij het Laatste Oordeel.¹²⁷

120 GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810, Bij de behandeling van de tafelen der wet zal op dit punt nader worden ingegaan.

121 Vgl. n. 81. Een greep uit de vele plaatsen waarin het thema van bestraffen en belonen aan de orde komt: Spreuken, xxiv, 24,25; Romeinen, xiii, 3,4; 1 Petrus, ii, 13,14. I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Vande rechtens'; R. de Hooghe, o.c. (n. 113) 381; H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. I, 203, vol. III, 294, n.k., 289-290, n.C, 303; J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 531-532; K. Fremantle, o.c. 1962 (n. 54), 231, 233; J. Stubblebine, o.c. (n. 118), 89. Deze teksten zijn hier niet geselecteerd op het publiek waarvoor zij bedoeld zijn.

122 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 341-342, Solon placht te zeggen 'Dat het Gemeenebest in staet wiert gehouden door twee dingen, *Loon en Straf*, terwijl Cicero wordt aangehaald 'Noch huis, noch Gemeenestaet heeft duur, tenzy vroomde daeden beloont en quade gestraft worden'. De relatie tussen belonen en straffen en bloei komt zeer goed tot zijn recht in een gedicht van Mattheus Verheyden ter verduidelijking van een van zijn allegorische schilderijen in het Haagse stadhuis: 'Waar 't Godlyck regd de Vierschaar spant/Den Goeden, wil met goed doen, Loonen/geen Boosheid zonder straf verschonen/Daer Bloeid

en, Volck en, Vaderlant'. Zie GA 's-Gravenhage o.c. (n. 57), hs. 393. Vgl. ook 'De Sin der Schilderye', behorende bij het schilderij van Gerard Hoet in het stadhuis van Zaltbommel. Zie verder J. Stubblebine, o.c. (n. 118), 89 en afb. 62-63; het fries onder de troon van de belonende en straffende Justitia toont het goede leven wanneer de Gerechtigheid heerst. Dit staat in schril contrast met de ellende op het fries onder de ongerechtigheid.

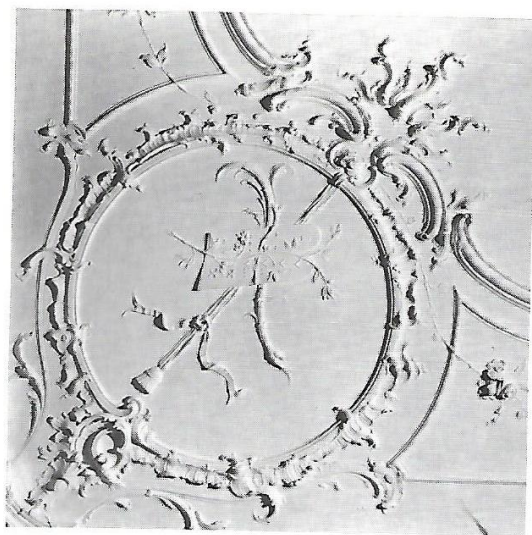
123 Zie b.v. B. Dubbe, o.c. (n. 110), afb. 7 a, b, c. In de allegorie van Gerard Hoet in het raadhuis van Zaltbommel zweeft achter Justitia een putto met in de ene hand een gesel en in de andere een krans. In de allegorie van Theodorus van der Schuer in de voormalige burgemeesterskamer te Den Haag ziet men aan de ene kant een groepje putti met strafwerktuigen en losgebonden roedenbundel; aan de andere zijde een putto met krans, kroon en palmtak, geflankeerd door een putto met een brandend hart.

124 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 289, n.A.

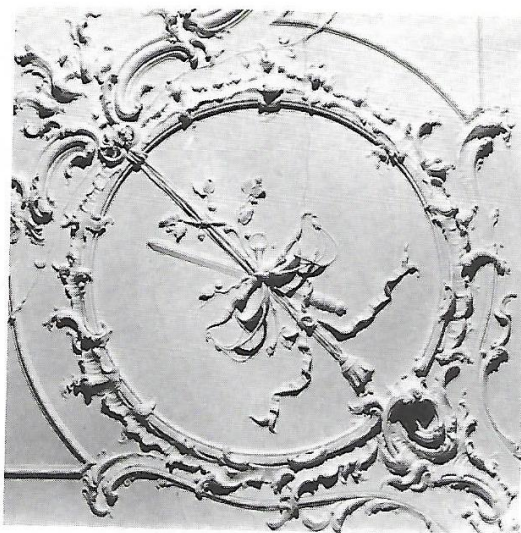
125 Ibid., 303, n.A.

126 Fremantle, o.c. 1962, (n. 54), 231 en 233; 1 Petrus ii, 14; Romeinen xiii,3; A. Mattheaus, o.c. (n. 118), titelpagina.

127 Deze tweeledigheid t.a.v. beloning en straf kan men in teksten

Afb. 31. Joseph Soldati, tondo met attributen van de Wet, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 32. Joseph Soldati, tondo met attributen van de Rechtvaardigheid, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

Aan de oostzijde van de Goese vierschaar zijn, zoals gezegd, de trofeeën van de wet en de gerechtigheid te vinden, op basis waarvan de rechters een juist oordeel moesten vellen (afb. 31 en 32). Dit criterium wordt ook door de verslaggever aangehaald, die stelt dat er bij het belonen en straffen 'naar Gerechtigheid' gewogen moet worden. De uitbeelding van de tafelen der wet is vooral van belang voor de Goese schout en schepenen. Zoals blijkt uit de Middelburgse voorstelling van Sanders kunnen de tien geboden in eerste instantie opgevat worden als een 'Richtsnoer des Rechts'.¹²⁸ Dus naast de goddelijke inspiratie die de rechter tot het goede oordeel kan brengen, dient hij

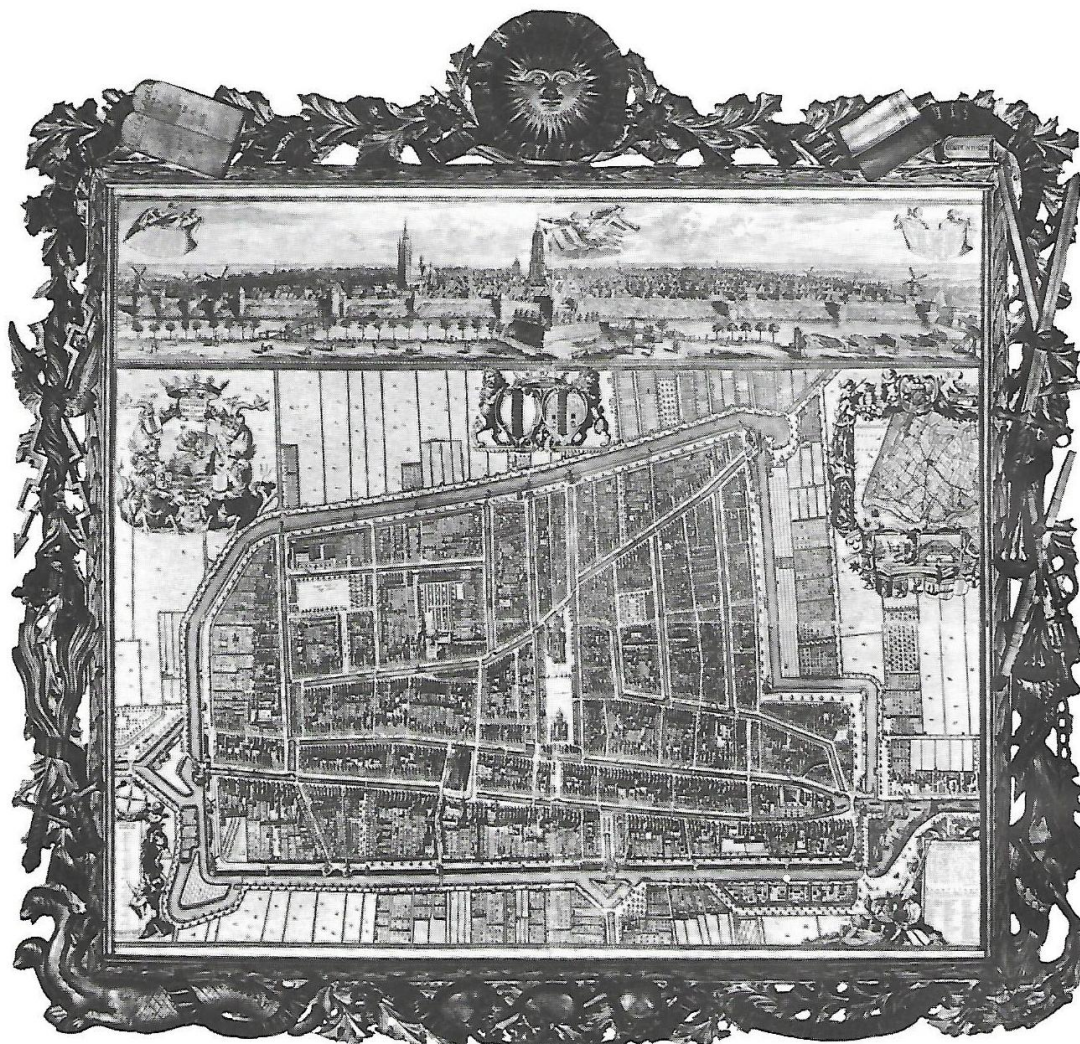
zelf '... om geene zaak ter werelt zijne oogen van de heilige wetten', af te wenden, zoals opgemerkt wordt bij het beeld van het rechtvaardige oordeel.¹²⁹ Bij veel andere afbeeldingen die betrekking hebben op de justitie heeft men zich niet beperkt tot het afbeelden van de tien geboden. Een sierlijst uit de voormalige vierschaar van Delft en nu aanwezig in het Prinsenhof aldaar toont behalve de *Decalogus* het *Corpus iuris* van keizer Justinianus en een boek waarop staat *playcaten, ordnantien, keuren en costumen* (afb. 33).¹³⁰ In Rhenis is het de *Lex XII tabularum* die de wetstafelen flankeert. Deze twaalfafelenwet, opgesteld in de 5e eeuw v. Chr. werd door de Romeinen gezien als de basis van hun recht en

en afbeeldingen terugvinden, zie H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 290, n.C. De twee niveaus zijn duidelijk verbeeld op de sierlijst rond de stadplattegrond, nu in het Delftse Prinsenhof: in het midden bevindt zich een zon. Rechts daarvan zijn de wetstafelen met allerlei strafwerktuigen van goddelijke oorsprong: de bliksem van Jupiter en twee gekruiste vlammenzwaarden. Aan de linkerzijde van de zon liggen als tegenhangers van de oudtestamentische wet het *Corpus iuris* en een opengeslagen boek met het opschrift *Playcaten en Ordinantien, keuren en costumen*. De strafwerktuigen zijn aan deze zijde van meer aards niveau: zwaarden, boeien en een gesel, terwijl de attributen van de gerechtigheid zijn te zien met de weegschaal en de meclat. Linksonder is een driekoppig hellemonster te zien, dat ongetwijfeld verband houdt met de eschatologische straf.

¹²⁸ J. Dane, o.c. (n. 6), 562. Ook andere wetten hebben uiteraard de functie van richtsnoer. Zie *ibid.*, 532 bij de beschrijving van een der trofeeën aan de 18e-eeuwse gevel van het Middelburgse stadhuis: '... in deze ziet men ook ter aanmoediging van Deugd, in het beloonen der Goeden, Het *Corpus Iuris*, of Rechtboek, nevens eenige rollen papier, verbeeldende de Privilegien of Burgerlyke voorrechten ...'.

¹²⁹ H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 257; I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Beschrijvinghe van de Wereltsche Iustitie', 'Eenige uytspreecken van de iustitie', 'Iustitie is een gheheele onderhouding van alle gheboden'; *ibid.*, 'Universele Iustitie', 'Dat wy hem sinceerlyck eeren, naer 't voorschrift vande Hemelsche lere, ende sijnen wil in de thien gheboden uytgedruckt'.

¹³⁰ Zie n. 127.

Ab. 33. Plattegrond van Delft met gesneden lijst naar ontwerp van Dirck Bleyswijck, afkomstig uit de voormalige schepenkamer van het stadhuis te Delft. Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft (foto A. Dingjan).

vormt een passend klassiek exemplaar tegenover de oudtestamentische wet.¹³¹ Dat in Goes alleen deze laatste

wet wordt verbeeld, is opvallend, te meer als we bedenken dat rechtsgeleerden als Grotius al in de 17e

¹³¹ Hier volgen enkele voorbeelden van andere wetten naast de Tien Geboden: op de titelprent van H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 1, staat Justitia met aan haar voeten het Corpus Iuris en de Tien Geboden; in de huidige raadzaal van het stadhuis van Weesp bevinden zich twee dessus-de-portes van de hand van Jacobus Buys (1724-1801) uit 1780; het schilderij boven de toegangsdeur naar de burgerzaal stelt de oudtestamentische

wet voor omringd door Joodse hoogwaardigheidsbekleders en het andere werk verbeeldt het Corpus Iuris omringd door Romeinen; het schoorsteenstuk van Verheyden in het Haagse stadhuis toont Justitia, terwijl een gevleugelde putto met de Tien Geboden aankomt en aan haar voeten het opengeslagen Corpus Iuris is afgebeeld, zie GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 57), hs. 392; zie ook H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 256-257.

eeuw de idee hadden verlaten dat het recht en de wetten van God gegeven zouden zijn.¹³² Als eerste en bekendste van alle geschreven wetten fungeren ze als pars pro toto voor geschreven wetten in het algemeen.¹³³ In de beproefde wetten vindt Justitia haar heil: 'in legibus pax et salus', zoals de Aristotelische spreuk luidt op een van de schilderijen van Gerard Hoet in het stadhuis van Zaltbommel (afb. 34).¹³⁴

De tondo met de trofee van de Gerechtigheid tenslotte wijst de rechters erop deze deugd bij de jurisdictie na te streven (zie afb. 32). De relatie tussen deze trofee en die van de tien geboden ligt besloten in het rechtersambt. Daartoe behoort het handhaven van de wetten, alsook van de rechtvaardigheid waarin het doel van de wetten gelegen is.¹³⁵ In de juridische praktijk kwam het dikwijls voor dat de geschreven wet niet voorzag in een bepaalde zaak, waardoor men genoodzaakt was de Rechtmatigheid als maatstaf te nemen. Bij het nastreven van deze deugd zal men zich vaak gebaseerd hebben op het gewoonterecht en de jurisprudentie van het geval, in casu het ongeschreven recht.

Concluderend kan gezegd worden dat de thematiek behandeld in het stucwerk van de Goese vierschaar meer invalshoeken heeft dan de verslaggever van de Satisfactieherdenking onder woorden weet te brengen. De nadruk ligt hier voornamelijk op de religieuze noties van de rechtspraak en zijn slechts op een abstract niveau op de juridische praktijk van alledag gericht. Zoals het plafond zich uitspant boven het juridische gebeuren, zo overkoepelen deze theocratische beginzelen van de toenmalige rechtsfilosofie de praktische adviezen in de juridische handboeken.

GANGDECORATIE

Burgemeester Van de Spiegel definieerde '... de Regeerkunde (als) de Wetenschap om eene Burgermaat-

¹³² P. Gerbenzon en N. E. Algra, o.c. (n. 50), 154-165.

¹³³ Een voorbeeld van de exempelfunctie van de oudtestamentische wet wordt gegeven door J. van den Vondel: 'Hebreeusche Moses heeft de wet van God ontfangen,/Waarmede hy naer 't volck van boven wederkeert,/Dat men eerbiedigh groet, en welkomt met verlangen./De vrye Staet luickt op, als 't volck de wetten eert'. *De werken van Vondel o.c.* (n. 18), Vol. VIII, 757.

¹³⁴ Vergelijk K. Fremantle, o.c. 1959 (n. 54), 76-77, n. 2; J. C. Herpel, o.c. (n. 12), 412. Op de allegorie van Hoet in Zaltbom-

Afb. 34. Gerard Hoet, allegorie van de Gerechtigheid, 1711. Stadhuis Zaltbommel (foto A. van Ballegooijen).

schappy te leiden ter verkryging van het Grootste Geluk, ...'.¹³⁶ Dit is een van de vele fraai gelikte intentieverklaringen die in de Republiek over een goede regering de ronde deden. Daarin werden vaak de voorwaarden tot of kwaliteiten van een gelukkig bestuur opgesomd, die het regentendom een ethisch steuntje in de rug gaven. In een fictieve triomftocht ter ere van de Amsterdamse burgemeester Bicker dichtte Jan Vos deze bestuurder de deugden Gerechtigheid, Voorzichtigheid, Matigheid en Eendrachtigheid toe.¹³⁷ In de stadhuisdecoraties wemelt het van soortgelijke deugden waarmee het stadsbestuur zich gaarne afficheerde. Het Amsterdamse stadhuis spande in Nederland bij deze praal en propaganda de kroon.

In Goes kregen symbolen van goed bestuur een plaats in de gang van het stadhuis. Voor de toenmalige

mel evenals op een navolging ervan in het stadhuis van Tiel door D. van Lith uit 1737, staat de tekst 'In Legibus Pax et Salus'. Op het geschilderde bord in het stadhuis van Bolsward kan men de tekst 'Salus populi suprema lex' vinden.

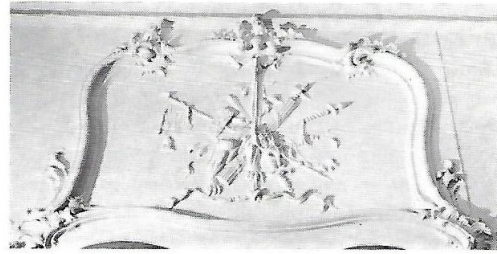
¹³⁵ H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 287.

¹³⁶ L. P. van de Spiegel, *Scets der regeerkunde in betrekking tot haare oogmerken en middelen*, Amsterdam 1801, 1.

¹³⁷ *Dichtkunst van Jan Vos. Verzamelt en uytgegeeven door J. v. D.*, Amsterdam 1658, 187.

raadzaal was een kunstmatig portaalte gecreëerd door het plafond van de lange gang te onderbreken met een "dessus sans porte" die in vorm en decoratie gelijk is aan de andere twee dessus-de-portes. Boven de toegangsdeur naar de raadkamer plakte Joseph Soldati een cartouche met daarin een trofee die is samengesteld uit fascies, een speer, een olijftak, een leeuwehuid, een weegschaal, een veldteken en een zwaard (afb. 35). Het veldteken met de letters: S(enatus) P(opulus) Q(ue) G(oesanus) en de fascies zijn zinnebeelden voor de stad en haar bestuur. De weegschaal en het zwaard symboliseren samen het begrip Rechtvaardigheid. De olijftak en de spies moeten in deze context gezien worden als attributen van de vrede.¹³⁸ Over de combinatie van Vrede en Gerechtigheid wordt in psalm 85 gesproken als deze deugden tot heil van het volk hun hechte band met een kus bezegelen. Dit bijbelse motief werd o.a. in 1664 door Ferdinand Bol uitgebeeld op het schoorsteenstuk voor de burgemeesterskamer van het Leidse stadhuis (afb. 36). 'Gerechtgheit Omhelst den Vrè, dies vlien Bedrogh en Valscheit spoedigh', zoals Vondel de noodzaak van dit samengaan aangeeft in een beschrijving van Bols schilderij in zijn gedicht *Op de Geluckige Regeeringe van Leyden*.¹³⁹ Een leeuwehuid, gelieerd als zij is aan de Herculeslegende, is als symbool van morele kracht en dapperheid voor de andere voorwerpen gehangen. Deze Herculische deugden moest een regent wel bezitten, wilde hij de verleidingen weerstaan die zijn ambt met zich meebracht.

In de opdracht van een van zijn boeken spreekt Van de Spiegel de hoop uit, dat de regering van de Goese burgemeesters '... een voorbeeld moge zyn van Wysheid, Regtvaardigheid en Kloekmoedigheid ...'.¹⁴⁰ Zonder dit citaat direct te betrekken op het stucwerk, verraadt het toch iets van de gedachtenwereld waarin dergelijke uitbeeldingen konden ontstaan. De twee eerstgenoemde deugden werden boven de deur naar de raadkamer tot uitdrukking gebracht. De Wijsheid, voorgesteld door de conventionele attributen van Minerva, kreeg een plaats boven de toegang naar de toren (afb. 37). De intentie waarmee het stadbestuur deze

Afb. 35. Joseph Soldati, dessus-de-porte met attributen van het Bestuur, 1774. Boven de ingang tot de voormalige raadkamer van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 36. A. Delfos, tekening van het verloren gegane schilderij van Ferdinand Bol (allegorie van de Gelukkige Regering van Leyden, 1664) in de voormalige burgemeesterskamer van het stadhuis te Leiden (foto GA Leiden).

¹³⁸ H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 397.

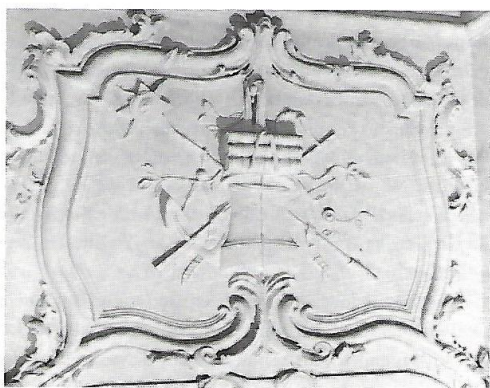
¹³⁹ Zie S. C. Chew, o.c. (n. 49), 69-101. Een ander Nederlands voorbeeld van het thema is het schilderij van Theodoor van Thulden, 'De Vrede en de Gerechtigheid' (1657) in het Noordbrabants museum. Voor een bespreking van het schilderij van

Ferdinand Bol en Vondels gedicht hierop: A. Blankert, *Ferdinand Bol (1616-1680); een leerling van Rembrandt* (diss. Utrecht), 's-Gravenhage 1976, cat. nr. A 44, 177-179.

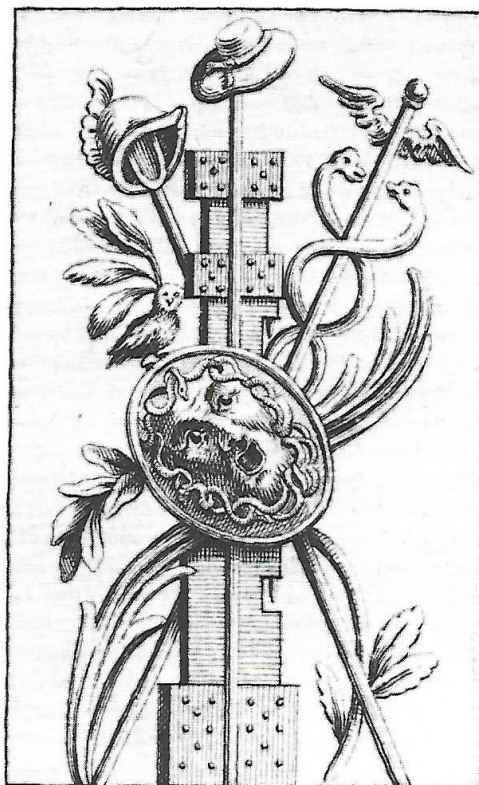
¹⁴⁰ L. P. van de Spiegel, o.c. (n. 112) geciteerd uit de opdracht aan de burgemeesters van Goes.

Afb. 37. Joseph Soldati, dessus-de-porte met attributen van de Wijsheid, 1774. Boven de toegang tot het halletje voor de voormalige raadkamer van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 39. Joseph Soldati, dessus-de-porte met attributen van het Goe-de Bestuur, 1774. Boven de doorgang tot de gang in het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 38. Gravure van de geveldecoratie aan de 18e-eeuwse vleugel van het Middelburgse stadhuis met o.a. attributen van de Wijsheid. Uit: *Zeelands Cronyk Almanach*, v 532, 533 (foto Monumentenzorg).

laatste trofee deed aanbrenen, wordt waarschijnlijk het best benaderd door de woorden van een contemporain exegeet die dezelfde attributen aan de 18e-eeuwse vleugel van het Middelburgse stadhuis uitlegt '... het Schild, Vyl (uil), Speer, en Helm, zinbeelden der Wysheid, vertoonen het wys en voorzigtig beleid, waar door de Burgerstand te Middelburg door een zachte Regeering bestuurd wordt ...' (afb. 38).¹⁴¹ In Goes werd het element wijsheid extra benadrukt door een arend boven op de helm te plaatsen, een motief dat voorkomt bij Ripa's personificatie van Verstand en

141 J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 532-533.

door het geheel te completeren met een eiketak die op de kracht van deze wijsheid duidt.¹⁴²

De trofee boven de gang, opgebouwd uit een stralend oog op een staf, meetinstrumenten, een anker en een basement met daarop drie boeken, stelt de hedendaagse interpretator voor nog grotere problemen (afb. 39). Door zijn merkwaardige combinatie van symbolen blijft het reliëf enigszins raadselachtig. In samenhang met de andere twee cartouches ligt het voor de hand ook in deze laatste een uitbeelding van bestuurlijke kwaliteiten aan te treffen. Het stralend oog op een

142 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 449; voor standvastigheid *ibid.*, vol. I, 243.

staf wordt verklaard als een gepast zinnebeeld voor een regeerder, 'te kennen gevende, dat de macht moet bevestigd worden door 't licht des verstants, en door voorzichtigheit'. In de iconografie van de stadhuisversiering duikt het motief in bovengenoemde zin veelvuldig op. Zo beschrijft Vondel in zijn gedicht over het al eerder besproken schilderij van Ferdinand Bol het attribuut als 'den scepter der regeeringe'.¹⁴³ De meetinstrumenten zijn bij Ripa attributen van het 'Oordeel, Bequaemheit om te oordeelen', omdat '... door de zelve niet onvoeglyk de overweging en ook de verkiezing (wordt uitgebeeld), die 't menschlyk verstant behoort te gebruiken, om allerleie dingen te mogen kennen' en '... er van te oordeelen; want hy oordeelt niet recht, die alle werken op eene en de zelve wyze wil afmeeten'.¹⁴⁴ De drie folianten wijzen op het belang van de Wet, zoals in menige allegorie van rechtspraak en bestuur open of dichtgeslagen boeken dat doen. Veelal werden ze door een titel nader gepreciseerd, maar ook zonder aanduiding herkende men een boek als symbool van de wet, zoals blijkt uit de beschrijving van een trofee op de 18e-eeuwse Middelburgse stadhuisgevel waar een boek zonder titel als het *Corpus iuris* wordt beschouwd.¹⁴⁵ Het belang van de wet werd in de Zeeuwse hoofdstad extra benadrukt door de spreuk: 'Lex Reipublicae Conservatio'. In andere allegorieën van bestuur prijkte veelal Aristoteles' gezegde 'in legibus salus', om het belang van de wet te stipuleren.¹⁴⁶ In het Goese reliëf rusten de wetten op een piëdestal, welke laatste met het erachter geplaatste anker qua betekenis in elkaars verlengde liggen als attributen van Zekerheid en Vastheid.¹⁴⁷ Men krijgt aldus de indruk dat het reliëf het bekwaam besturen verbeeldt op basis van verankerde wetten waarin uiteindelijk het behoud van de stad is gelegen.

CONCLUSIE

De morele concepten en juridische axioma's in het Goese decoratieprogramma zijn topoi, die sinds jaar en dag in de stadhuizen van de Republiek in beeld werden gebracht. De uitbeeldingen zijn ontstaan onder supervisie van de stadsdirecteuren Laurens P. van de Spiegel, die sinds 1787 als raadpensionaris een vooraanstaand politicus was in de nadagen van Willem v, en Dignus C. Keetlaer die, gezien de kunstcollectie van de familie, van huis uit een zekere culturele bagage had meegekregen.¹⁴⁸ De rol die Geeraerts hierbij heeft gespeeld, laat zich niet meer reconstrueren. Maar gezien zijn bemoeienissen in Leiden en Zierikzee zal ook hij waarschijnlijk een stem in het kapittel hebben gehad. Aangezwengeld door Van de Spiegel behandelde de genoemde zwagers de verbetering van het stadhuis deskundig en doortastend; zij waren verantwoordelijk voor de bestekken, het dekkingsplan en de aan te zoeken kunstenaars. Wat dit laatste betreft bleven zij dicht bij huis. Men recruteerde de reeds in Middelburg bekende steenhouwer Van Diest en stucadoor Soldati en de in Zeeland al lang befaamde grisailleschilder Geeraerts.

Behalve op de traditionele rechtsiconografie hebben de stadsdirecteuren en kunstenaars zich specifiek gericht op de bovendeurstukken van Gerard Sanders in de 18e-eeuwse schepenkamer van de nabijgelegen provinciehoofdstad Middelburg. Ook heeft men ontegenzeggelijk inspiratie opgedaan bij de uitmonstering van het 17e-eeuwse Amsterdamse stadhuis, dat behalve uit eigen waarneming bekend kon zijn door de gravurensries van Vennekool en Quellien.

Hoe verhouden zich de concepten van het programma in de vierschaar met de rechtspraktijk en de ideeën over recht en gezag die in het laatste kwart van de 18e eeuw golden? In de als trots symbool van de stad fraai

¹⁴³ Ibid., vol. I, 199; A. Blankert, o.c. (n. 139) cat.nr. A 44, 177-179. Voor de origine van het symbool zie L. Volkmann, o.c. (n. 95) passim; E. Kirschbaum, o.c. (n. 36), s.v. 'Auge' geeft de religieuze connotaties van het symbool waaruit blijkt dat het oog op een staf voor de allerhoogste heerser God staat en dan in het bijzonder voor de Sapientia Dei.

¹⁴⁴ H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 256-257.

¹⁴⁵ J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 532.

¹⁴⁶ Zie n. 128.

¹⁴⁷ Respectievelijk H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 660-661 en ibid., vol. II, 524.

¹⁴⁸ Voor de kunstverzameling van de familie Keetlaer, zie GA Goes, 'Rekening van de boedel van de Heer Meester François Nicolaes Keetlaer, ...', juni 1789, niet geïnventariseerd, f.20v-23r: inventaris van een 40-tal schilderijen, waaronder werken van De Bisschop, Van Deelen, Van Gool, Berchem, Brouwer, Teniers, Steen en van Jacob Jordaens: 'Een capital stuk ...; Zoo d'ouden zongen, Zoo pepen de Jonge 1638'. Waarschijnlijk gaat het hier om het exemplaar van Jordaens dat thans in het Paleis voor Schone Kunsten te Antwerpen hangt.

uitgedoste stadhuizen zetelde een regentencoterie, die het met het principe van *ius suum cuique tribuens* vaak niet al te nauw nam.¹⁴⁹ Zo werd de criminele rechtspleging van de Republiek door een anonymus in 1808 somber gekarakteriseerd als ‘... willekeurig, onzeker en onbillijk’, de manier van procederen ‘... onzeker en aan chicane blootgesteld, langzaam en kostbaar’, het civiele recht veelal aan ‘... strijdige en dwalende regtsgeleerde schrijvers’ overgelaten, of aan ‘... onvolledige, veelal onverstaanbare en verouderde statuten en beschreven costumen, die in sommige provinciën, ..., weër vijf- of zesderlei verschillend zijn’.¹⁵⁰ Ook ‘verlichte’ rechtsgeleerden uit de tweede helft van de 18e eeuw sloegen de rechtspraktijk en -organisatie of onderdelen daarvan aan de paal.¹⁵¹ De hervormingsgezinde Van de Spiegel die weliswaar geen bestrijder van het ancien régime was, klaagt bijvoorbeeld over de kamelevracht van ongeschikte rechten en moeilijk toegankelijke bronnen van wetgeving.¹⁵² Onder invloed van Montesquieu, Rousseau en het natuurrecht van de gezaghebbende Grotius, Puffendorf en Wolff week voor vele juristen de rechtspraktijk té veel van het ideaal af.¹⁵³ Voor de middelen die zij ter verbetering aandroegen werd pas na de val van Willem v de weg geëttend. Tot 1795 zat de geprivilegeerde regentenolichargie op het kussen, waarbij de bestaande juridische organisatie een van de middelen was om de status quo te handhaven. Vertegenwoordigers ervan hielden in de toenmalige rechtszalen vast aan formaliteiten, ceremonieel en beproefde decoratieprogramma’s, die de autoriteiten een esthetisch en ethisch steuntje in de rug gaven.¹⁵⁴

Verder is er een duidelijke samenhang tussen de rechtspraktijk en de rechtstaferelen op het niveau van het juridisch ritueel. Zo werd bij de keuze van de the-

matiek van de gerechtigheidsvoorstellungen veelal rekening gehouden met de plaats van de hoogwaardigheidsbekleders, de beklagde en de toeschouwers. Op een meer ideëel niveau stijgen de rechtstaferelen uit boven de heersende rechtstheorieën, omdat het in beeld gebrachte juridische apriori’s zijn die zich niet aan tijd of plaats laten binden. De uitgebeelde concepten kenden een eigen ontstaansgeschiedenis en een traditie, die niet synchroon liepen met veranderende opvattingen over recht en gezag, maar in de eerste plaats teruggrijpen op antieke juridische axioma’s en een uit de late middeleeuwen stammende theocratische visie op het recht. Daardoor was het mogelijk dat het Alziend Oog van God in 1773 nog zo’n opvallende plaats kreeg toegemeten aan het plafond van de Goese vierschaar, lang nadat Hugo de Groot God als enige rechtsbron had afgezworen.

SUMMARY

In 1771 the municipal government of Goes was faced with the task of renovating the dilapidated Gothic townhall. Thus the different buildings got one unified façade. As for the interior the tribunal was the room that received the most lavish adornment. In this article the decoration programme, as it took place during the rebuilding, is gone into, with special attention for the allegorical depiction of justice.

The moral ideas and juridical axioms in the decoration programme at Goes are *topoi* that had been pictured in the townhalls of the Republic since a long time. The images were developed under the supervision of Laurens P. van de Spiegel, Grand Pensionary, and Dignus C. Keetlaer, from a family of art collectors.

149 Vgl. S. J. Fockema Andreae, o.c. (n. 33), m.n. 134-139 en A. Th. van Deursen, *Het kopergeld in de gouden eeuw: volk en overheid*, Assen 1979, 17-23 voor de situatie in de 17e eeuw.

150 Anoniem, ‘Eenige berigten nopens de nieuwste Fransche en Hollandsche burgerlyke wetten’, *Schaumburg van In- en Uitlandische Letter- en Huisbondkunde* (1808) deel II, 345-361 en 403-415, citaat op 346. De schets die deze Frans georiënteerde aanhanger van een centralistisch georganiseerd systeem ten beste geeft, wordt gesanctioneerd door de rechtshistoricus J. A. Fruin, ‘Het recht en de rechtsbedeling onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden’, *Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht: Verslagen en Mededeelingen* (1884-’85), 384-418, 386.

151 Vgl. o.a. J. Ph. de Monté verLoren, ‘Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht en strafprocesrecht in de Noordelijke Nederlanden vóór de codificatie’, *Geschiedenis der Nederlandse Rechtswetenschap*, vol. I, Amsterdam 1937, vol. II, 97-218 en A. J. M. Kunst, *Historische ontwikkeling van het recht*, Zwolle 1967, 122-130.

152 J. A. Fruin, o.c. (n. 150), 385, 394.

153 Vgl. o.a. J. Ph. de Monté verLoren, o.c. (n. 151); W. J. A. Duynstee, ‘Geschiedenis van het natuurrecht en de wijsbegeerte van het recht in Nederland’, *idem*, 1-92, m.n. 31-65 en P. Gerbenzon en N. E. Algra, o.c. (n. 50), 154-161.

154 S. J. Fockema Andreae, o.c. (n. 33), 106-109, wijst op het belang dat werd gehecht aan ceremonieel en formaliteiten.

Geeraerts will have played a part, too, as he did at Leiden and Zierikzee. Together they acted energetically. They employed artists from the region, the stone-mason Van Diest and the Plasterer Soldati, both well-known in Middelburg and the grisaille painter Geeraerts famous in the whole of Zeeland.

Apart from the traditional iconography of justice the aldermen and the artists drew their inspiration from the work of Gerard Sanders in the 18th-century courtroom of nearby Middelburg (the pieces above the doors) and from the decoration of the 17th-century townhall of Amsterdam.

In the grandly decorated townhalls there often resided a clique of governors that was not free from class-justice and corruption. Although criticized at times they remained in power till 1795. Ceremonial

formalities and well-tested decoration programmes supported them ethically and aesthetically.

There is further a clear connection between the practice and the depiction of justice especially on the level of the judicial ritual. Thus the subjects of the representations were often related to the places of the dignitaries, the accused and the spectators. On a more ideal level the judicial scenes rise above the prevailing juridical theories. They often represent age-old images not bound to time or place. These images had a tradition of their own and did not synchronize with the changing ideas of justice and authority; they went back to ancient juridical axioms and the late-medieval theocratic ideas of justice. Thus the all-seeing eye could still get a prominent place on the ceiling in the tribunal at Goes, long after Hugo de Groot had abjured God as the only source of justice.

Verklaring der termen

chronogram	tekst waarin tijdsaanduiding is verborgen
banderol	wimpel, vaak met tekst
Prudentia	de voorzichtigheid
rechtsexempel	voorbeeld van een goede rechtspraak
jurisdictie	rechtspraak
theocratisch	van theocratie: staatsvorm waarin de godheid als de onmiddellijke gezagsdrager wordt beschouwd
escatologisch	van eschatologie: leer der laatste dingen
exemplum virtutis	voorbeeld van deugdzaamheid
exempla justitiae	voorbeelden van goede rechtspraak
Corpus iuris civilis	het definitief opstellen van het Romeinse recht onder keizer Justinianus
Veritas filia temporis	de waarheid is de dochter van de tijd
zittende magistratuur	rechterlijke macht
terra incognita	onbekend gebied
pictor doctus	geleerde schilder
narratio aperta	duidelijke vertelling
amplificaties	uitweidingen
Fortitudo	de kracht
Veritas	de waarheid
Aequitas	de gelijkheid
fasces	bundel stokken met daarin een uitstekende bijl
fysiognomie	gelaatsuitdrukking
harpijen	stormgodinnen afgebeeld als dier met vrouwengelaat en kromme klauwen
amoretten	liefdesgodjes, putti
dramatis personae	de handelende personen
nec spe, nec metu	noch hoop, noch vrees
cornucopia	hoorn des overvloeds
sol justitia illustra nos	zon der gerechtigheid, licht voor ons
sol justitia	zon der gerechtigheid
sum cuique tribuere	ieder het zijne geven
pars pro toto	woord of uitdrukking, iets aanduidend door een deel ervan te noemen
in legibus salus	in de wetten is het heil
jurisprudentie	rechtsofpvatting
lex reipublicae conservatio	de wet onderhoudt de republiek

Tussen 1771 en 1774 onderging het gotische stadhuis van Goes een omvangrijke face-lift. Gevel en interieur werden aangepast aan de toenmalige eisen van functionaliteit en opgeluisterd met een rococo-versiering. De vierschaar viel bij deze operatie de rijkste aankleding te beurt. Het allegorisch decoratieprogramma ervan met grisailles en stucwerk gaf de Goese magistraat een ethisch en esthetisch steuntje in de rug. In dit artikel staat de iconografie van deze vierschaardecoratie centraal. Tevens wordt de relatie van dit programma met dat van andere stadhuisen getraceerd, met name enkele thema's in de stadhuisversiering van Middelburg en Amsterdam. Tenslotte wordt er kort ingegaan op de verhouding tussen de concepten van het vierschaarprogramma en de rechtspraktijk alsmede de ideeën over recht en gezag die in het laatste kwart van de 18e eeuw de ronde deden.

Het bestuur van de Heemkundige Kring De Bevelanden prijst zich gelukkig, dat deze uitgave ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de vereniging het licht kan zien. Het betuigt gaarne zijn dank aan allen, die de totstandkoming van deze uitgave mogelijk maakten, nl. de auteurs, de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en voor hun financiële medewerking: het gemeentebestuur van Goes, accountantskantoor De Roo en Fossen te Goes, N.V. Pechiney te Vlissingen en Perfecta Chemie te Goes. De auteurs zijn de Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds zeer erkentelijk voor haar financiële ondersteuning van het onderzoek. 'De ideologie van een stadsregering' verscheen in *Bulletin KNOB* 83 (1984), no. 4.